De omgekeerde wereld

Lidy van Marissing

bron
Lidy van Marissing, *De omgekeerde wereld*. Van Gennep, Amsterdam 1975

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/mari015omge01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

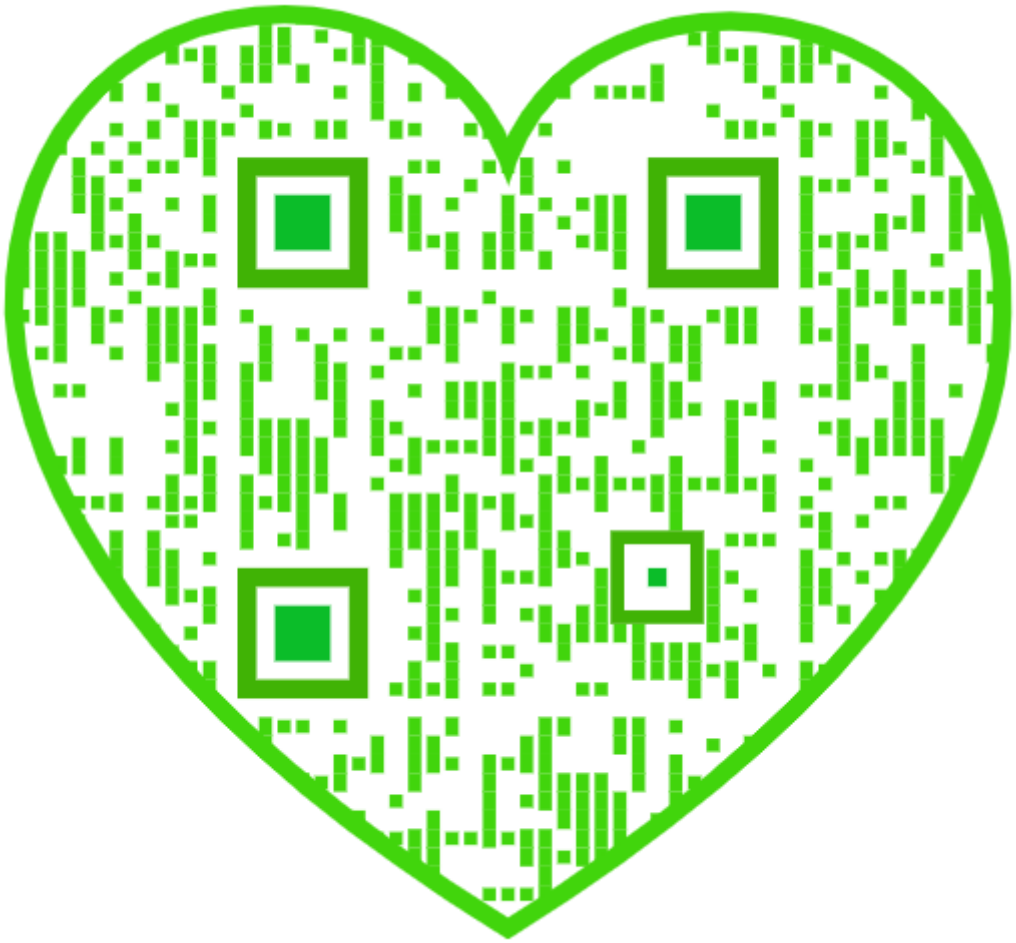

[Inleiding]

Laten we het kort houden, er wordt hier al genoeg gepraat.

Ter inleiding

Iemand kan een plattegrond op tafel uitvouwen, met vlakke hand gladstrijken, om vervolgens een spitse vinger langs enkele lijnen te schuiven en te stoppen op het punt waar wij ons tans (hier en nu) bevinden.

/ De omstanders kijken op. Alle stoelen zijn met de poten omhoog op de tafels gezet, als in een kroeg na sluitingstijd, de kasten zijn in witte lappen gepakt en de vloerkleden staan opgerold naast de deur. Wie omhoog kijkt ziet in het plafond van spiegels zijn eigen gezicht met een verdwaasde uitdrukking tussen de hoofden (kruinen) en hoeden van de anderen hangen.

&

Iemand kan op de muur enkele tekens zetten, met een stok (een paraplu?) de krijtstrepen nog eens overtrekken, nog eens en nog eens, steeds heftiger, om te eindigen bij twee grote stippen waarachter hij tenslotte enkele cijfers zet: de uitkomst.

/ De omstanders knikken, mompelen instemmend.

&

Iemand kan boven op een stoel gaan staan en met woeste armbewegingen beschuldigend naar iets achter zich wijzen, zodat hij er met zijn rooie opgewonden kop uitziet als een seinpaal. Eén arm slaat steeds weer met een felle ruk schuin naar achteren, naar de bron van alle ellende.

/ De omstanders, ook allemaal met een glas bier in de hand, lachen eerst, maar beginnen al gauw te joelen en te fluiten omdat het te lang duurt.

&

Iemand kan in een provinciestadje op de kerktoren klimmen, daar

boven in zichzelf pratend enkele rondjes lopen om vervolgens over de balustrade te leunen en in het wilde weg te schieten op de stippen beneden op het plein.

/ De omstanders kijken verbijsterd rond, buigen zich over getroffen voorbijgangers of vluchten gillend een winkel binnen.

&

Iemand kan opstaan, de megafoon pakken en midden in de kring op de grond gaan zitten om zijn verhaal te vertellen. Eerst fluisterend, zijn ogen dicht, vaak haperend; dan sneller en stelliger, afwisselend betogend uit overtuiging en huilend van woede. Steeds minder slaat hij als een razende met z'n handen op de grond. Tenslotte zit hij met zijn ogen open en formuleert helder. Beheerst zet hij zijn zaken uiteen. Als hij uitgesproken is kijkt hij stil voor zich uit. Kruist dan de blik van iemand tegenover hem in de kring, wiebelt wat (bloost?). Staat dan plotseling op, loopt op die ander af en slaat hem zonder een woord te zeggen in zijn gezicht.

/ Onthutste dame: ‘Maar meneer, wilt u ophouden! U bent een slecht mens.’ En terwijl de mannelijke personeelsleden er wit van verontwaardiging bij staan en de typistes zitten te snikken, wordt hij door twee suppoosten het gebouw uitgezet. ‘We hebben met je smoesjes niets te maken,’ roepen ze nog als hij allang buiten is waar hij blijft kraaien: ‘Niet goed? Geld terug!’

&

Iemand kan midden op de stoep voor het warenhuis neerhurken, zodat men eerst over hem struikelt en daarna in een grote boog om hem heen gaat staan. De man - een heer (goed gekleed, keurig gekapt) - trekt zijn jasje uit, legt het op de grond en neemt daarop dan met kalme bewegingen plaats: in kleermakerszit. Hij doet zijn horloge af, legt het naast zich neer; neemt een leren mapje uit zijn binnenzak, legt het erbij; pakt zijn bril, manchetknopen, zegelring, en legt de glanzende voorwerpen bij de rest. Dan kijkt hij één ogenblik op naar de mensenhaag om hem heen (een snelle takserende blik? of

schrikt hij?) en gaat bedachtzaam verder. Eerst steekt hij zijn haren in brand, dan zijn mouwen, dan zijn broekspijpen. Even later heeft alles aan hem vlam gevat.

/ De omstanders kunnen hun ogen niet geloven.

&

Iemand kan een tafelgenoot bij z'n stropdas pakken, net onder z'n kin, en achteruit het restaurant uitduwen. Hij schuift hem zwijgend de stoep af, de straat over, tot tegen de muur aan de overkant. Hij tilt zijn prooi, een jongen bijna nog, net even van de grond en laat hem plotseling weer los. Dan steekt hij zijn wijsvinger onder de neus van de belaagde figuur en zegt met schuingehouden hoofd:

'Jíj, vuile...'

/ De omstanders houden hun adem in. Niemand durft in te grijpen. Ook de buurtbewoners, die intussen uit de ramen hangen en in de deuropeningen staan, komen niet tussenbeide.

De man tegen de muur kijkt met een overmoedige grijns zijn belager in het gezicht; hij wil met een los-lijkend gebaar de dreiging opheffen, de zaak afronden, en trekt zijn das recht. Dan wordt hij opnieuw onder z'n kin gegrepen. Met langzame stoten smakt de woedende man hem achterover. In een vertraagde beweging slaat hij het hoofd tegen de betonnen vensterbank. Vier, vijf keer. De ogen van de jongen staan nu heel groot en wit in zijn gezicht.

/ De omstanders zijn verlamd van schrik. Eindelijk begint vanuit een raam een vrouw te gillen. 'Hij slaat hem dood, hij slaat hem dood, hij slaat hem dood, hij slaat hem dood.' Een stem als een sirene.

Wij verzoeken u zoveel mogelijk stilte te betrachten omdat de proloog is gebaseerd op luisteren.

&

Iemand kan een tafelgenoot bij haar halssnoer pakken, net onder

haar kin, en achteruit het restaurant uitduwen. Hij schuift haar zwijgend de stoep af, de straat over, tot tegen de muur aan de overkant. Hij tilt zijn prooi net even van de grond en laat haar plotseling weer los. Dan steekt hij zijn wijsvinger onder de neus van de belaagde figuur en zegt met schuingehouden hoofd: ‘Jíj, vuile...’ De vrouw tegen de muur kijkt met een overmoedig lachje haar belager in het gezicht; zij wil met een los-lijkend gebaar de dreiging opheffen, de zaak afronden, en trekt haar bloes strak. Dan wordt ze opnieuw in haar hals gegrepen. Met langzame stoten smakt de woedende man haar achterover. In een vertraagde beweging slaat hij haar hoofd tegen de betonnen vensterbank. Vier, vijf keer. De ogen van de vrouw staan nu heel groot en wit in haar gezicht.

/ De omstanders beginnen opeens, als op bevel, tegelijk te roepen. Mannen springen vloekend op het tafereel af. ‘Ben je besodemieterd, je slaat haar dood!’ ‘Hou er godverdomme mee op, man!’ ‘Durf je wel? Laat haar los!’ ‘Je vermoordt haar nog, driftkikker, daar zul je spijt van krijgen.’

&

(Draai nu de rollen eens om:)

Iemand kan een tafelgenoot bij z'n stropdas pakken, net onder z'n kin, en achteruit het restaurant uitduwen. Zij schuift hem scheldend de stoep af, de straat over, de gracht in. Enz.

&

Iemand kan zich met een geluidswagen op een druk punt - bijvoorbeeld bij de ingang van het grootste modemagazijn of museum - opstellen om tussen muziekflarden door steeds dezelfde drie-stemmige tekst te draaien. Eerste stem: ‘Het is niet overdreven te zeggen dat wij behandeld worden als levenloze dingen, als eenvoudige koopwaar, of zelfs monsters zonder waarde.’ Tweede stem: ‘Vermoeide smoelen in de spiegel, afschuw en braakneigingen, ons leven is niet van ons, anderen beschikken erover, ons leven is nog steeds van bazen en bovenmeesters.’ Derde stem: ‘Néé. Zíj een bruine rug en wíj de zenuwen - dat pikken we niet meer!’ MUZIEK. ‘Het is niet over-

dreven te zeggen dat wij behandeld worden als levenloze dingen, als eenvoudige koopwaar, of zelfs monsters zonder waarde.' - 'Vermoeide smoelen in de spiegel, afschuw en braakneigingen, ons leven is niet van ons, anderen beschikken erover, ons leven is nog steeds van bazen en bovenmeesters.' - 'Néé. Zíj een bruine rug en wíj de zenuwen - dat pikken we niet meer!'

/ Verdeeldheid onder het publiek. Applaus overstemt het boe-geroep.

&

Iemand kan het podium opstappen, een witte jas aantrekken en zijn tekst lezen. (Het dekor stelt niets anders voor dan een bakstenen muur.) De patiënt die ik u vandaag zal laten zien moet bijna worden binnengedragen, aangezien hij wijdbeens op de buitenkant van zijn voeten loopt. Als hij binnenkomt schopt hij zijn pantoffels uit, zingt luid en roept dan tweemaal: 'Mijn vader, mijn werkelijke vader!' Hij is achttien jaar en leerling aan een middelbare school, groot en zeer krachtig gebouwd - zoals u ziet, maar met een bleek gezicht dat af en toe even bloost. De patiënt zit met zijn ogen dicht en schenkt geen aandacht aan zijn omgeving. Hij kijkt zelfs niet op wanneer men het woord tot hem richt, maar hij antwoordt aanvankelijk heel zachtjes om geleidelijk aan steeds harder te schreeuwen. Wanneer men hem vraagt waar hij zich bevindt, zegt hij: 'Wilt u dat ook al weten? Ik zeg u wie gemeten wordt, ja, wie gemeten wordt en gemeten zal worden, ik weet het allemaal en zou het u kunnen zeggen, maar ik wil het niet.' Wanneer men hem naar zijn naam vraagt, schreeuwt hij: 'Wat is je naam? Wat sluit hij? Hij sluit zijn ogen. Wat hoort hij? Hij begrijpt het niet; hij begrijpt het niet. Hoe? Wie? Waar? Wanneer? Wat bedoelt hij? Wanneer ik hem zeg dat hij moet kijken, kijkt hij niet naar behoren. Jij daar, kijk dan! Wat is er? Wat is er aan de hand? Let op; hij let niet op. Toe, wat is er dan? Hoe kun je zo onbeschaamd zijn? Ik kom er aan! Ik zal je eens wat laten zien! Je hoereert niet voor me. Je hoeft ook niet zo uitgekookt te doen; je bent een onbeschaamde rotvlegel, zo'n onbeschaamde rotvlegel heb ik nog nooit gezien. Begint hij nu al weer? Je begrijpt helemaal niets, helemaal niets: helemaal niets begrijpt hij. Word je nu nog brutaler? Word je nog brutaler nu? Hoe ze opletten, ze letten op,' enzovoort.

Tenslotte is hij volmaakt onverstaanbaar aan het schelden. Prof. dr. K. noemt de patiënt ontoegankelijk: ‘Hoewel hij ongetwijfeld alle vragen begreep, heeft hij ons niet de minste bruikbare informatie verstrekt. Zijn gepraat was niet meer dan een reeks onsamenhangende zinnen die absoluut geen verband hielden met de algehele situatie.’ Zijn kollega prof. dr. L. daarentegen laat zien dat de woorden van deze jongen ook geïnterpreteerd kunnen worden als zijn bijdrage tot een dialoog, waarin hij zijn arts K. ridikuliseert. L. gaat van de feitelijke situatie uit: hoe ervaart de jongen de afhankelijkheidsrelatie tussen hem en K., hoe ervaart hij het om voor een volle zaal ondervraagd en gedemonstreerd te worden, hoe ervaart hij het om ‘gemeten te worden’ (een typies natuurwetenschappelijke methode op mensen toegepast)? L. verplaatst zich *in* de situatie en ziet zowel zichzelf als de ander als akteur, hoofdrolspeler in een relatie. K. houdt zich erbuiten en observeert vanuit een niemandsland.

/ Rumoer in de zaal. Bierflesjes vallen om en rollen rinkelend onder de stoelen door over de schuine vloer naar voren, tot in de orkestbak.

&

Iemand kan in een winkelgalerij een van de etalages binnenglippen. Hij gaat tussen de poppen met de nieuwste regenkleding staan. Hij neemt de prijskaart van een rode lakjas en hangt die op zijn borst. Met een strak gezicht blijft hij naar buiten kijken. Hij valt pas op als hij anderhalf uur later een sigaret opsteekt.

/ Het publiek staat lachend en wijzend voor de uitstalkast. ‘Iemand die gezien wil worden,’ smaalt de bedrijfsrechercheur in onopvallende grijze regenjas en hij spoort de klanten aan toch rustig verder te winkelen.

&

Iemand kan dwars door de volle kerk lopen, een zwarte toog aantrekken en op de kansel klimmen. Dreigend zwaait hij met een kranteknipsel. Doodse stilte. ‘De vrouw stierf enige minuten nadat prof. R., chef van de chirurgische kliniek van de mediese fakulteit, haar bij wijze van kollege aan een aantal studenten had getoond. De studen-

ten hebben onmiddellijk na de dood van de Marokkaanse patiënte fel protest aangetekend. Volgens hun pamfletten is de vrouw als kollege-objekt misbruikt. Bij direkt ingrijpen had zij gered kunnen worden. Zij schreeuwde op de ‘toontafel’ van pijn (en wellicht ook van opperste verwarring: zij werd tegen de Arabiese gebruiken in aan mannen getoond). De studenten maakten al tijdens de demonstratie van R. bezwaren, maar die werden weggewoven. Na dertig minuten voelde één van de verplegers de pols van de vrouw en fluisterde daarna de professor iets in het oor, waarop de les snel werd afgebroken. Vier minuten later was Yamina Abdel overleden.’

/ Doodse stilte. Tot men achter in de kerk kollektebussen begint door te geven. Onmiddellijk is de ruimte gevuld met een heidens gerammel.

&

Iemand kan tijdens een perskonferentie een aantal mannen voor het voetlicht halen en daarnaast zwepen, knotsen en elektriese pennen uitstallen. Hij laat de mannen hinken en strompelen; ze moeten hun tijdens het vorig regiem in de gevangenis opgelopen verwondingen tonen. ‘En kijk nu eens aan onze kant,’ zegt de nieuwe president. Hij etaleert enkele militairen, politieke tegenstanders die bij de staatsgreep zijn gearresteerd. Op zijn verzoek verklaren ze tegenover de pers dat ze in de gevangenis goed worden behandeld.

/ De verslaggevers kijken ongelovig, gniffelen onder elkaar. Eén van hen fluistert dat hij die strompelende mannen eerder op de dag heeft zien drinken en lachen: ze krompen pas van de pijn toen de president ze als bewijsmateriaal opvoerde.

&

Iemand kan zich tijdens een tv-optreden doodschieten. In het late avond-journaal wordt deze scène nog eens uitgezonden. De populaire medewerkster kijkt op de bekende trouwhartige wijze in de kamera, recht in het gezicht van de miljoenen kijkers, neemt haar bril voor de zoveelste keer af en zegt beschaafd-rustig: ‘Overeenkomstig de opzet van dit programma - u het laatste snufje op het gebied van bloed en

ingewanden in wasechte kleuren te tonen - presenteren wij u nu wat nieuws en unieks, namelijk een poging tot zelfmoord.' Ze veegt een geblondeerde lok voor haar ogen weg, haalt een pistool uit haar tasje tevoorschijn en schiet zich een kogel door het hoofd. De regisseur verklaart aansluitend op de herhaling van de beelden in het journaal, dat Mary N. het incident tevoren in haar draaiboek had opgenomen. Haar handgeschreven tekst wordt vervolgens op de buis getoond.

/ Honderden verbijsterde kijkers bellen onmiddellijk na de uitzending het tv-station op.

&

Iemand kan op klaarlichte dag boven op zijn buro gaan staan, niet uit baldadigheid maar bleek van ernst, zodat iedereen ophoudt met lachen. Hij trapt het telefoontoestel opzij, tegen de rekenmachine aan. 'Hadden we ons dit voorgesteld? Zo'n onzinnig klusjesbestaan? Waarom zitten we hier? Voor wie werken we eigenlijk? Voor onze kinderen? En waaraan dan wel? Wat hebben die cijfers te betekenen, in groter verband, hè? Waarom stellen we geen vragen meer? Waarom steken we onze vingers of vuisten niet op: waarschuwend, beschuldigend, eisend? Waarom vormen we geen spreekkoor tot ze er niet meer bovenuit kunnen komen met hun arbeidsvitaminen? Hè? Waarom worden we er zelfs niet doodziek van?'

/ Kollega's staan in een halve kring om hem heen, nadenkend, verlegen, nagelbijtend.

Iemand neemt zijn hoofd tussen twee handen en sust hem. Ze legt haar vinger tegen zijn mond, glijdt langs de bovenlip, streelt de onderlip. Ze legt haar mond op zijn mond, houdt zich heel stil, blijft zo staan. Hij sluit even zijn ogen. Duwt haar dan zacht weg en zet zijn vragenreeks voort. 'De reis ergens heen is belangrijker dan het aankomen. Ergens heen?' Iemand biedt hem een sigaret aan; hij steekt hem automaties op. 'Is het proces belangrijker dan het resultaat? Het betoog, de uiteenzetting belangrijker dan de konklusie? De motivering belangrijker dan het standpunt? Het spel belangrijker dan de knikkers? Het vrijen belangrijker dan het orgasme? Het werken belangrijker dan het loon? Het schrijven belangrijker dan het ver-

haal? Het denken belangrijker dan de formule? De omtrekkende beweging belangrijker dan de definitie?'

/ De omstanders hebben nu vrijwel allemaal een peuk tussen de vingers. Ze kijken hem glazig aan, nog steeds verlegen met de situatie. Op de gang komt het gerinkel van de koffiewagen dichterbij; een radio zingt op de achtergrond: 'Met een lekker sigaretje komt de dag wel om.'

&

Iemand kan van zijn schrijftafel opstaan, langzaam en enigszins wiegend langs de boekenwand lopen, zijn bril afnemen om die als een soort aanwijsvoorwerp te gebruiken tijdens zijn verhandeling: hij stelt zich op tussen het skelet enerzijds en de kale etalage-pop anderzijds. Terwijl hij zijn teorie ontvouwt, blijft hij daar kaarsrecht staan. Het beeld van de gezaghebbende (gelijkhebbende) geleerde wordt slechts verstoord door zijn aanhoudend gepluk aan de linker snorpunt. 'Meegesleept door het entousiasme voor deze eksperimenten snijd ik de een overlangs open, steek ik de ander zijn ogen uit, plak ik armen aan of snavels of horens. Ik drijf wat kudden bijeen die ik onderwerp aan de discipline van een kostschool, van een kazerne, van een stal, van een klooster, van een kantoor. Ik streel de instinkten, knip neigingen weg of fatsoeneer aanvechtingen. Ik maak het ronde puntig, het zachte stekelig; ik maak de beenderen week (m.n. de ruggegraat) en de ingewanden hard als bot. Ik bouw om zo te zeggen dijken tegen de natuurlijke aandriften. En zo schep ik nuttige wezens met juist voldoende levenskracht.'

/ De kijkers merken pas halverwege dat het geluid niet goed is afgesteld: de lipbewegingen van de vermaarde psycholoog lopen steeds éven vooruit op de gesproken tekst. Slechts een enkeling herkent verrast het sonore stemgeluid van de populaire akteur en hoorspelspeler U.

&

Iemand kan vanaf het balkon en vanuit verschillende loges pamfletten in de zaal laten neerdwarrelen. 'Het gezelschap dat vanavond voor u danst, vertegenwoordigt een regiem dat danst op de hoofden

van anderen.’

/ Het publiek raakt in verwarring. Boven het gestommel uit zijn enkele kreten verstaanbaar: ‘Geen politiek in de schouwburg.’ ‘Geen politiek in de zaal.’ ‘Geen politiek op de planken.’ (Een bepoederd oud dametje denkt dat de voorstelling al begonnen is en joelt uitgelaten: ‘Geen politiek en plein public.’) Vrijwel iedereen blijft zitten. Pas wanneer halverwege Het Zwanenmeer opnieuw tumult ontstaat - in de zaal is dan een alarmerend hoog tik-geluid te horen - proberen sommigen haastig hun plaatsen te verlaten. Het blijkt een wekker te zijn, verpakt in een doos met bonbons. Zeven verdacht-uitziende (sjofel geklede) jongens worden uit het teater verwijderd.

&

Iemand kan met volle mond vaststellen: ‘De konversatie gaat in een andere richting.’ De gastheer veegt met een enorm hagelwit servet zijn lippen schoon en zegt toonloos: ‘Mijn vrouw heeft de gewoonte om haar toehoorders in spanning te houden door plotseling midden in een zin te stoppen en een grote hap te nemen.’ Hoewel ze hem aan de andere kant van de tafel niet kan verstaan, weet ze precies wat hij over haar gezegd heeft. Al half dronken gooit ze - kirrend - een perzik over de metersbrede tafel in zijn richting. ‘De snelheid waarmee dingen in je verbeelding gebeuren is niet te vergelijken met de snelheid van die gebeurtenissen in de realiteit!’ roept ze nog en staat hoestend van tafel op.

/ De demonstranten dreigen met duizenden en duizenden een ring te zullen leggen rond het paleis. Slechts 16 van de 69 genodigden hebben het gewaagd zich voor het officiële diner naar het presidentiële verblijf te begeven. De zakelijke besprekingen met de olie-vorsten waren juist voltooid en de geschenken waren uitgewisseld, toen de demonstraties vóór het gebouw begonnen. Het verkeer is sinds vanmiddag lamgelegd; bijna alle winkels en bedrijven zijn gesloten. Militairen hebben nu het gebied rond het paleis afgezet. Het stadsdeel om het Vrijheidsplein ziet er uit als een vesting, met soldaten in stelling achter machinegeweren, pantserwagens op strategiese punten en helikopters die vlak boven de huizen cirkelen. (1974)

// De volkswoede richt zich vooral tegen een zekere S., een koopman die nog maar kort geleden als een arme slokker naar hier is gekomen, doch die inmiddels door graanspekulatie schatrijk is geworden. ‘Hij heeft’ zo blijkt uit familiekorrespondentie ‘een groot en deftig huis uit baksteen laten bouwen. Het volk noemt dat “Het door het bloed der armen roodgeverfde kasteel”. Men wil daarmee zeggen dat S. het geld voor zijn huis met graanwoeker heeft verdiend en dat dit geld uit het zweet en de ellende van de hongerigen is geperst.’ Het Rode Kasteel, symbool van woekerpraktijken, wordt korte tijd later door het volk bestormd. (1564)

&

Iemand kan de schijnwerper anders richten (de schijn anders werpen): niet meer de lichtbundel over het podium maar door de zaal schuiven: niet meer op de sterren maar op de toeschouwers richten. M.a.w. de omstanders worden hoofdrolspelers, de vroegere hoofdrolspelers zijn nu figuranten.

/ Het is doodstil in de grote zaal van het Teatro delle Arti als het vonnis wordt uitgesproken. Tientallen slachtoffers, familieleden en ooggetuigen hebben de afgelopen dagen verklaringen afgelegd over martelingen in hun direkte omgeving. Zij hebben het bewijs geleverd dat het doel van die martelingen - het afpersen van bekentenissen - primitief en achterhaald is: bij de beesten af. De grijze voorzitter van het tribunaal zegt langzaam met gesloten ogen: ‘We hebben deze week een slagschaduw gevoeld, zwaarder dan ooit in de geschiedenis. Niet meer de oude militaire diktatuur of het openlijk fascisties geweld, maar iets dat feitelijk veel erger is, namelijk een poging om de bevolking van hele kontinenten onder de heerschappij te brengen van enkele multinationale ondernemingen - een poging om alle mensen slaaf te maken van een almachtig en onkontroleerbaar apparaat, om hun psychiese weerstand te breken en hen te reduceren tot nietszeggende geprogrammeerde onderdeeltjes van een mammoet-bedrijf dat alleen bestaat om winsten te maken, mammoetwinsten. Zonodig gaat het daarbij over lijken.’

&

Iemand kan voorstellen het kort te houden. ‘Er wordt hier al genoeg gepraat.’

/ De menigte beweegt, maakt ritselende geluiden, ademt. Sommige mensen staren voor zich uit, terwijl de zweetdruppels langs hun gezicht lopen. Uit de tunnel waarin ze opgesloten zitten komt af en toe een droog klikgeluid of een dof gebons.

&

Iemand kan de beelden in een andere volgorde plaatsen. (Recht zetten?)

Onze probleemstelling brengt met zich mee dat wij een geheel andere keuze uit de onbeperkte hoeveelheid feitenmateriaal doen dan onze voorgangers.

Wij stellen ons voor de gezichtshoek waaruit het individualisme de dingen bekijkt met een resoluut gebaar om te keren.

Die blik namelijk glijdt sinds jaar en dag van de top der sociale pyramide omlaag: hij richtte zich eerst op de vorsten, vervolgens op de bezittende burgers, om amper tot de massa door te dringen.

Onze blik echter richt zich op de basis, op het dagelijks leven van de werkende mensen, en gaat daarna omhoog. Dat brengt met zich mee dat vorsten en rijken in de schaduw blijven, wat - het zij toegegeven - weinig bij hun stand past.

Welbewust lopen wij over zaken heen die in elke geijkte studie van de maatschappelijke situatie uit en te na worden besproken, zoals het spel der intriges en de rol der helden, om ons des te uitvoeriger bezig te houden met de drijfveren van de gewone mensen: de sociale noden en tegenstellingen.

Wij weten ons daarbij vrij van dat snobisme, dat slechts opzien wenst te baren door anders dan anderen te doen, zoals iemand die in de schouwburg zijn toneelkijker zó draait dat zij verkleint in plaats van vergroot. ('n Aansteller.)

Het is bij dit alles geenszins onze bedoeling de Bengaalse belichting, die de hogere kringen voor haar eigen optreden reserveerden, nu onzerzijds even eenzijdig ten gunste van de massa te ontsteken.

Wij willen - en dat geldt zo goed voor ‘boven’ als voor ‘beneden’ - noch bewieroken noch ontwijden; wij willen slechts (nu ja, slechts...) de dingen én de mensen voor zover zij tot dingen zijn geworden/gemaakt, in hun oorzakelijk verband beschouwen.

Hoofdstuk I Stillevens

De samenleving als kijkspel.

De verscheurde figuren komen de lijst uit (vallen? lopen? struikelen?)

Als hun leven niet langer leefbaar is, moeten ze er een toneelstuk van maken. Een spektakel.

Terwijl bij onze voorouders de vervreemding het gezicht had van armoede en ellende is er in deze tijd sprake van iets veel verraderlijkers: onze vervreemding heeft de vorm van welvaart. Wij zijn in onze eigen goedgevulde etalages gaan zitten. De mens leeft nog steeds niet, maar kijkt. Hij kijkt naar de schone schijn van de voortdurend gemoderniseerde verpakkingen. Vanuit zijn tv-stoel; door zijn auto-ruit; op zijn dia-scherm; door zijn donkere bril; door zijn oogharen. Hij kijkt hoe hij zichzelf uitstalt (aanprijst/verkoopt).

K. is de knaap van de gouden handdruk (‘the golden handshake’ voor intimi). Hij stapt nog altijd met evenveel gemak in het vliegtuig als u 's morgens in uw schoenen. K. geniet van de bel waarmee de kassa rinkelt. Hij heeft niets van een patser, maar alles van de jonge geslaagde manager die even gemakkelijk in zijn wereld past als in zijn vlotte pakken.

De werkelijkheid als een kopie van de fiktie.

De oorlog als een verhaal.

De liefde als een film.

Ik als een ander. Als een romanheld.

Het werk onder verdoving.

- ‘Drie, vier auto's rijden tegen de horizon, als op een film, en het gras wuift tegen de blauwe lucht - een Franse film over het geluk - terwijl de jongen over wie we het hier hebben op zijn ellebogen steunt en denkt aan wat hij gaat worden.’
- ‘Zoals ik, voor het eerst in zo'n wereldstad, in de straten de mensen hoorde en meende een revue te zien.’
- ‘Marie zette glimlachend haar glas neer, en dat was de tweede keer die middag dat ze me aan een filmster deed denken.’
- ‘De verhalen zijn immers veel boeiender dan wat je in werkelijkheid te zien krijgt. De werkelijkheid bestaat vaak niet eens.’
- ‘Geprobeerd om, net als op de film, het jasje los over één schouder te hangen tijdens het wandelen door de stad.’
- ‘Totdat ik tenslotte op een mooie zomerdag niet de mooie zomerdag beleefde, maar het opstel over de mooie zomerdag.’

In dit schijnbestaan is de twintigste-eeuwse mens zo mogelijk nog passiever dan zijn negentiende-eeuwse lotgenoot, komt hij nog minder toe aan menselijke relaties, vernieuwing, zelfontplooiing. In plaats van zichzelf te maken produceert hij slechts geld. Moet hij steeds meer geld voor anderen produceren.

Wat niet beschreven is, is niet gebeurd.

Wat niet vastgelegd is, bestaat niet. (Een beweging?)

Echt is slechts dat waar men de hand op kan leggen. (Het hart, bijvoorbeeld.)
(Vgl. het poëties positivisme van W.H. Auden: ‘De keukentafel bestaat omdat ik hem schoonmaak.’)

‘Ik heb geen voorstelling van het geluk.’

Het getuigt zelfs van masochisme om als arbeider diepgaand na te denken over de problematiek van de arbeid. Door het steeds enger maken van de beslissingsruimte wordt het hun ook afgeleerd te denken. Voor diegenen die toch tobben staan de valium, nobrium, seres-

ta, galatuur, etc. al klaar bij de mediese dienst. Verschillende arbeiders zeggen dan ook: als ik hier 's morgens om 8 uur binnenkom en stop met nadenken - mezelf uitschakel - dan haal ik het tot 5 uur. Door allerlei truuks en niet in het minst door arbeidsdeling, tijdmeting, premiestelsel, handwerk, hiërarchies paraplusysteem, worden de meeste arbeiders afgestompt tot dommekrachten.

'Ik heb geen voorstelling van het geluk.' Ze lagen tegen elkaar aan, zacht huilend. Hij was bang dat ze hem zou vergeten als ze klaarkwam, - dat hij net zo goed iemand anders had kunnen zijn, op dat moment. Veel eerder al: wanneer hun ogen dichtgaan ben je een naamloos instrument. Een ding waar ze het mee doen.

Wel een voorstelling van het oorlogsleed? Deze foto van een overlevende van een bomaanval in 'Kinderen voor de kamera' illustreert het pure realisme in de fotografie. De verstarde blik in de ogen van het kind en de krampachtige houding brengen bij de kijker een hevige emotie teweeg: een afkeer van het niets en niemand ontziende oorlogsgeweld. (Het pure realisme?)

Een geverifieerd beeld. Ik herinnerde me het bericht over gevangenen in tijgerkooien, die zich 'als krabben' voortbewogen, 'niet langer mensen maar kreaturen van vlees'. Een zin die de aandacht trok, hoewel je daardoor toch niet wist hoe de gevangenen er werkelijk aan toe waren. Nu zat ik in een kamer te wachten op een tijgerkooi-gevangene en de deur ging open en alles wat ik kon zien was de bovenkant van een hoofd en daaronder kroop een man op zijn rug de kamer binnen. Hij was inderdaad precies een krab, zijn verteerde benen achter zich aan slepend over de vloer. Omstanders tilden hem op en zetten hem op een stoel, zodat ik met hem kon praten.

Een gekorrigeerd beeld. Diegenen die deze voorstelling van zaken te zwart en te pessimisties vinden daag ik uit om eens een alternatief bedrijfsonderzoek te doen. Niet het traditionele: even netjes uitgedost langs de rijen arbeiders lopen met de wetenschap dat in de geventileerde direktiekamers de geurende koffie en de sigaren wachten. Nee, ga eens een bedrijf in en zet u een uur lang achter een arbeider of arbeidster die een op het eerste gezicht niet al te zwaar werk doet.

Na één uur aandachtig toekijken - met de wetenschap dat er voor deze werknemer weinig of geen alternatieven zijn - zult u heel wat minder rustig kunnen praten over sociale vooruitgang en andere holle hangijzers.

Een dubbelbeeld. Ik werd overweldigd door het prachtige onbekende landschap en tegelijkertijd voelde ik mij wanhopig omdat ik daar zo lang helemaal alleen was. En vaak voelde ik mij als opgesloten in een magnifieke maar eindeloze film in technicolor. Het leek alsof ik er nooit uit zou mogen stappen en alsof het eeuwig zo door zou gaan.

1 Ga na hoe vaak de auteur het over, ‘de mensen’ heeft. Hoe beïnvloedt hij de lezer door opzettelijke herhalingen? Welk beeld van de mensen krijg je hier? Welk soort mensen wordt eigenlijk bedoeld met ‘de mensen’?
2 De tweede alinea wordt afgesloten met een soort volkswijsheid. Hoe klinkt die zin? Verklaar. Vind je nog ergens zo'n algemene waarheid?
3 Je treft twee opvallend mooie en gevoelvolle beschrijvingen aan in de tekst. Waar? Zit er ook een bedoeling achter? Past dit ergens in deze wereld van ongebreidelde kommercie?
4 Hoe noem je dat stijlmiddeltje waarbij levenloze dingen als levende wezens worden voorgesteld? Wanneer menselijke gevoelens en gedragingen op voorwerpen worden toegepast, klinkt dat grappig. *Humor.* In het omgekeerde geval echter - mensen voorgesteld als dingen - is ook het effekt tegengesteld: *cynies realisme.* In deze tekst zijn beide elementen te vinden, een gelukkige kombinatie: *Humor maakt rauwe bonen zoet.* Ben je het daar mee eens? Argumenteer.

Hoofdstuk II Hoe het in z'n werk gaat

1. - *Draaien met de ogen* is een basisbeweging die wordt uitgevoerd als de blik van het ene voorwerp naar het andere gaat. Bij industriele werkzaamheden is voor zo'n beweging 0,285 TMU berekend.

/ Het MTM-systeem gaat ervan uit dat handarbeid te ontleden valt in eenvoudige basisbewegingen zoals strekken, draaien, grijpen, bevestigen. De tijdeenheid waarmee deze kleine bewegingen worden gemeten, is een bepaalde fraktie van een uur. Deze eenheid heet TMU en is gelijk aan 1/100.000 uur. /

2. - De *beenbeweging* is een basisbeweging die wordt uitgevoerd als het been verschuift doordat de knie en/of de heup wordt bewogen. Deze verschuiving kan in staande of zittende houding plaats hebben. De aanduiding van deze been- of onderbeenbeweging is LM. De beweging wordt aan de wreef of aan de voetzool gemeten.

/ De vrouwen zitten met hun benen wijd voor de machine als voor een enorm paard en zetten met geluidloze bewegingen en in het ritme van de machine de apparaten in elkaar. Men ziet alleen hun hoofden en ogen die draaien in het tempo van de voorbijschuivende onderdelen. Van de machine naar de band, van de band naar de machine, alsof hun ellebogen en handen aan onzichtbare draden naar de machine worden getrokken. /

3. - *Lopen* is een basisbeweging die wordt uitgevoerd als het er om gaat het lichaam door één of meer stappen voorwaarts of achterwaarts te bewegen. Lopen op een vlak terrein zonder hindernissen duurt 17,5 TMU per meter. Voor lopen op zand, tussen de treinrails, op slecht terrein en onder tamelijk ongewone omstandigheden gebruikt men een standaardwaarde van 17,0 TMU per stap.

/ Bij de eerste test van de loopbeweging hebben de onderzoekers mensen van verschillende lengte, gezondheid en leeftijd, van verschillend ras, geslacht en temperament in een kring laten rondlopen. De verschillende manieren van lopen zijn gefilmd. Aan de hand van de verschillende beelden is een doorsnee berekend, een gemiddelde tijd die de ondernemers als norm hanteren. /

4. - De MTM-standaard voor *lopen* wordt doorgaans voor kleine stappen gebruikt en dan met betrekking tot draaibewegingen, bijvoorbeeld rond de eigen werkplaats.

/ 'Hij kon urenlang pratend lopen of heuvels beklimmen zonder de minste vermoeidheid te voelen. Maar ook dat vermogen gebruikte hij gewoonlijk slechts om in zijn werkkamer zijn gedachten te ordenen; van de deur tot het raam liep over het kleed een totaal versleten streep, als een voetpad in een weiland.' /

5. - Deze en *soortgelijke bewegingen* worden tweeduizend tot vijfduizend maal per dag uitgevoerd. In ondememerstaal heet dat: 'De menselijke eigenschap om gewoonten te vormen moet worden ontwikkeld.'

/ De behoefte aan grotere rationalisatie en organisatie, aan objektieve meting van het arbeidsvolume is steeds sterker geworden. Het was slechts in beperkte mate mogelijk ingewikkelde en gespecialiseerde arbeid te meten en voor stukwerk (tariefloon) geschikt te maken. /

/ 'Het meterstelsel is een rot systeem. Een straatmaker kan per dag zo'n tachtig meter halen. Voor iedere meter boven die tachtig krijg je een premie. Of je veel extra meters maakt hangt ook weer af van je handlanger, die moet de stenen aangeven. De een kan eigenlijk niet zonder de ander. Je bent altijd aangewezen op je maat. We beginnen om zeven uur 's morgens. Je moet er al tien minuten vóór zeven zijn. Tot half vijf ligt de straatmaker op z'n knieën.' /

6. - Het vraagstuk van de *mentale belasting* is in de eerste plaats een meetprobleem.

/ Winkelmeisje: 'Als je vlug en handig je werk doet

wordt dat hoger gewaardeerd, ook in centen, dan wanneer je een eigen mening hebt.'
/ 'Hoe snel kan ze beginnen?' 'Uit welk nest komt ze?' 'Ervaring is meegenomen.' 'Er is altijd nog een proeftijd.' 'De praktijk leert wat iemand waard is.' 'Rook nooit in de winkel.' 'Ga niet om half zes naar de klok zitten kijken.' 'Spreek steeds met twee woorden.' 'De klant is koning.' 'Als de klant onze zaak binnenkomt loopt ze eigenlijk veel te snel. Ze moet dan als het ware een klap met een rubberen hamer hebben. Daarom zetten wij dicht bij de ingang de artikelen neer die ze dagelijks nodig heeft, zoals suiker en koffie. Ze wordt dan direkt al in haar vaart afgeremd.'
/ Winkelmeisje: '... wanneer je een eigen mening hebt.' Links van haar oog - bij de slaap - begint het te tikken, zacht en snel, onregelmatig. 'Een adertje,' denkt ze.

bewegen wij ons in dit deel aan de oppervlakte, op het officiële toneel van warenhuizen, banken, beurzen, geldzaken. De arbeider speelt hier niet mee. Hij bekommert zich ook in de werkelijkheid niet om die dingen die achter zijn rug voorvallen, nadat zijn huid allang gelooid is. In het gewoel en lawaai van de zakendoende menigte ontmoeten wij de arbeiders alléén in de schemerende ochtend als zij in troepen naar hun werkplaats stappen en in de schemerende avond wanneer zij in lange rijen door hun werkplaatsen weer worden uitgespuwd.

Hoofdstuk III Lichtbeelden op de achtergrond

Echt is ook dat waar men de hand op *schijnt* te kunnen leggen.

Zo zag ik onlangs kort voor zonsondergang op de kade van de oude haven hoe een merkwaardig nauwgezette schilder op zijn doek in snelheid en bekwaamheid wedijverde met het verdwijnende daglicht. De kleurvlek die de zon voorstelde maakte hij telkens kleiner naarmate de zon daalde. Tenslotte was er niets meer van over. De schilder merkte ineens dat hij achter was geraakt. Hij liet het rood van een muur verdwijnen en nam wat lichtglans weg dat straks nog op het water had gelegen.

De aloude ervaring van de bioskoopbezoeker die de straat buiten als voortzetting van de zojuist verlaten show ervaart.

Hij heeft de schijn tegen.
De president-direkteur die het presteert om op een zeer vreemd moment, het moment dat zijn wanbeleid en bankroet aan de orde zijn, te gaan poseren als een man van fortuin. In plaats van de rol van mislukkeling speelt hij met flair de rol van geslaagd industrieel, die z'n gewicht in goud waard is.

Zij heeft de schijn mee.
Hollywood maakt ons wijs dat de afbeelding van een vrouw een vrouw is en dat deze afbeelding van de vrouw echter is dan de werkelijke vrouw.
‘En hoe vaak loop je niet de filmster, verblindend op het witte doek, op straat blindelings voorbij? Wie is de echte, het meisje van de straat of het meisje van het doek?’

Het bewustzijn verliezen: ‘buiten Westen raken’.
En dat terwijl het Westen toch steeds meer draait op pijnstillende

middelen.

Winnaar van de Zilveren Kamera: ‘Tegenwoordig is het niet meer mogelijk in Europa en in de VS een plaat te schieten van iemand die ergens over zit te denken.’

De akteur van de stomme film zei: Ik word gefilmd dus ik denk, ik denk in ieder geval dat ik gefilmd word. Omdat ik gefilmd word denk ik dat ik akteur ben. Ik besta, dus denk ik.

Na de komst van de geluidsfilm veranderde zijn houding. De akteur zei: Ik denk dat ik besta, ik denk in ieder geval dat ik akteur ben, dus word ik gefilmd. Omdat ik denk, besta ik.

En iedere akteur begon hetzelfde te doen: zijn gebaren verwezen nergens meer naar, kwamen nergens uit voort, stonden op zichzelf als de uitdrukking van de uitdrukking - zonder betekenis.

Hij onderbreekt het gesprek, gaat plotseling in de houding staan en maakt de Hitler-groet. Een gebaar dat er dertig jaar geleden - hij was toen vijftien jaar - ingebrand is.

Zijn vrouw stoot hem woest aan: ‘Pas op, ze kijken naar je!’)

Bovendien, of hij nu onzin uitkraamt of niet, hij doet het op zo'n meeslepende wijze dat hij steeds op z'n minst de schijn van gelijk heeft.

‘Door zwierig een sigaar op te steken, je voeten op de tafel te leggen en vlot een vrouw te omarmen heb je nog niet bewezen een akteur te zijn.’

‘Of juist wel.’

Geleund tegen de muur naast de draaideur stond één van de persfotografen te roken, een nog jonge man die zijn sigaret snel in z'n mondhoek schoof en zijn kamera ophief om in de zoeker te kijken hoe X. de trap afkwam: toen hij het groepje passeerde trok X. zijn hoed dieper over z'n hoofd, rechtte zijn schouders en nam grotere stappen. Het was een onbewuste refleks, maar het scheen zijn vrienden altijd te irriteren. Hij mompelde iets en liep snel door naar de uitgang. Vlak vóór hij tegen de deur duwde hoorde hij een korte

klik: de jonge fotograaf had hem nog net genomen. X. liep stevig door, doelgericht, tot hij wist dat hij uit hun gezichtsveld was verdwenen. Toen bleef hij besluitloos staan, wel tien sekonden, keek rond, wierp z'n sigaret weg, liep in gedachten met gebogen hoofd naar links, stopte weer en stak de weg over om in de schaduw onder de bomen langzaam op te lossen.

P. is zo goed in poseren dat hij vaak vergeet dat het een pose is.
C. doet zo gewoon mogelijk.
K. gedraagt zich als de geslaagde jongen die toch eenvoudig is gebleven.
R. neemt een ontspannen houding aan.
'Dat doet geen toneelspeler hem na, zó autentiek!'
De fotograaf loopt flitsend om ons heen, wat de bewegingen telkens even overbelicht en doet bevriezen. P. beweegt zich onmiddellijk voor een groter publiek: op een onzichtbaar podium.
Een glimlach waaruit ik opmaak dat ze nu weer gefilmd wordt.

Over het bruidspaar: 'Een pláátje!'
Over de stralende bruid: 'Ze is beeldschoon!'

'Films zijn harmonieuzer dan het leven,' zegt hij en prompt komt de ster de produktie in de war sturen met de mededeling dat hij met een depressie te kampen heeft, in een krisis zit, en de studio onmiddellijk wil verlaten: 'Het leven is belangrijker dan de film.'

Hoofdstuk IV Seismogrammen: Hoe innerlijke roerselen worden vastgelegd

- Mijn dagelijkse leven is gevuld met dingen die mij boeien.
- Vaak is het net of er een prop in mijn keel zit.
- Een mens zou moeten proberen zijn dromen te begrijpen en er zich door laten leiden of laten waarschuwen.
- Soms denk ik wel eens aan dingen die te slecht zijn om over te praten.
- Ik wou dat ik even gelukkig was als anderen schijnen te zijn.
- Bij het aanvaarden van een nieuwe betrekking wil ik graag van iemand vernemen wie ik te vriend zal moeten houden.
- Hadden de mensen niets tegen mij gehad, dan zou ik meer bereikt hebben.
- Soms heb ik zin om iets kapot te slaan.
- Ik heb dikwijls bevelen moeten opvolgen van mensen, die er minder van afwisten dan ikzelf.
- Bij wijze van spel plaag ik soms dieren.
- De laatste tijd vind ik het moeilijk om niet alle hoop op te geven nog ooit iets te bereiken.
- Soms voel ik mij zo sterk aangetrokken door persoonlijke voorwerpen van anderen, zoals schoenen, tassen, zakdoeken en dergelijke, dat ik ze zou willen aanraken of meenemen, ook al kan ik er niets mee beginnen.
- Meestal is er heel wat overredingskracht nodig om mensen van de waarheid te overtuigen.

E. neemt de sigaret aan, steekt hem in een mondhoek, zakt onderuit en legt zijn rechtervoet over zijn linkerknie. Dan steekt hij zijn duimen tussen zijn broekriem en wipt met zijn voet, terwijl hij naar de muur vlak boven het hoofd van zijn tafelgenote staart - die de bandrekorder heeft aangezet en ook minutenlang zwijgt./ */ Het doel van deze technieken is het doen verminderen van de angst van de kliënt. a) Geïnteresseerde en sympatiserende houding van de maat-*

schappelijk werker. Deze komt bijvoorbeeld tot uiting in de mimiek, lichaamshouding en intonatie. b) Geruststellen. Deze techniek mag alleen dan gebruikt worden als het terecht is. Een voorwaarde is dat de kliënt de helper vertrouwt. c) Aanmoediging. Ook deze techniek mag alleen worden gebruikt als het terecht is; als de maatschappelijk werker vertrouwen heeft in gedragingen en bedoelingen van de kliënt. d) Blijken van genegenheid. Iets geven aan of doen voor de kliënt om zijn vertrouwen te winnen. Belangrijke konditie om gedragsverandering te bewerkstelligen: de helper moet zich volgens de waarden en normen van de heersende kultuur gedragen, dwz beleefd en vriendelijk zijn en de houding van de kliënt dmv negatieve en positieve prikkels (straf en beloning) hanteren./ / E. schiet recht overeind. Zijn handen klemmen zich om de leuning en zijn linker mondhoek vertrekt. Hij buigt zich voorover, zodat zijn kin bijna op het buro ligt. D. zegt niets; zij houdt haar blik strak op het gezicht van de man tegenover haar gericht en ziet de angst groeien in de wijd opengesperde ogen. Als hij eindelijk begint te praten, slaat zijn stem over. Zij biedt hem weer een sigaret aan.

- Ik denk dat de meeste mensen een leugen zouden vertellen om vooruit te komen.
- Soms voel ik een sterke neiging iets te doen wat schade of leed berokkent of aanstoot geeft.
- Ik ga graag naar partijtjes en dergelijke, waar veel lawaai en plezier wordt gemaakt.
- Ik heb te kampen met problemen, die zó veel mogelijkheden bevatten dat ik niet in staat ben een beslissing te nemen.
- Het lijkt wel of ik er niets om geef wat er met mij gebeurt.
- Meestal heb ik het gevoel dat mijn hoofd of neus als het ware volgestopt zit.

Persoonlijkheidsinventarisatie. Probeer bij iedere stelling volkomen eerlijk te antwoorden, anders heeft dit onderzoek geen enkele zin. Zet zo vlot mogelijk, dus zonder al te lang bij een of andere zin stil te staan, een kruisje in het hokje *juist* of *onjuist.*

- Sommige mensen spelen zo erg de baas dat ik zin heb het tegenovergestelde te doen van wat zij vragen, ook al weet ik dat zij ge-

lijk hebben.
- Iemand (Iedereen) heeft het op mij gemunt.
- Ik geloof dat alle goede daden eens beloond worden.
- Soms gaan mijn gedachten vlugger dan ik ze kan verwoorden.
- Als ik een bioskoop binnen kan komen zonder te betalen, zeker wetend dat ze het niet zouden merken, zou ik het waarschijnlijk doen.
- Soms heb ik zin om een vechtpartij uit te lokken.
- Ik begrijp tegenwoordig niet zo goed meer wat ik lees als vroeger.
- De kruin van mijn hoofd is soms zacht en erg gevoelig.
- Het zit mij dwars als iemand mij zó handig beetneemt dat ik moet toegeven dat ik erin gelopen ben.
- Ik ben bang als ik vanaf een hoog punt naar beneden kijk.
- Ik moet dikwijls moeite doen om niet te laten merken dat ik verlegen ben.
- Soms klets of babbel ik maar wat.
- Men heeft mij verteld dat ik slaapwandel.

Zijn gevoelens waren als een fornuis, dat slechts langzaam warm wordt. Soms zei hij, op lange autotochten, een heel uur lang geen woord. Als men zijn hewustzijn had kunnen registreren, zou men daarin geen gedachten gevonden hebben maar toestanden: klonten: zijn gezondheid, het weer, de auto, zijn bankrekeningen, zijn zoon (een vaag besef als ‘hij is flink en gezond en later zal hij alles bezitten wat ik nu verdien en hij zal mijn voetspoor volgen - behalve dat hij diezelfde lelijke fouten zal maken, hij zal verstandig zijn en volmaakt en alles doen wat ik zeg’).

- Mijn manier van doen geeft gemakkelijk aanleiding tot misverstand.
- Als ik van huis wegga, pieker ik er nooit over of deuren en ramen wel gesloten zijn.
- Vaak heb ik het gevoel dat vreemden mij krities bekijken.
- De meeste mensen maken vrienden omdat vrienden wel eens van nut kunnen zijn.
- Ik moet gewoonlijk goed nadenken vóór ik handel, zelfs in onbenullige situaties.
- Ik heb dikwijls het gevoel dat de dingen niet werkelijk zijn.

- De enige wonderen die ik ken zijn maar truukjes of handigheidjes van slimme mensen.
- De toekomst is te onzeker om ernstig plannen te kunnen maken.
- Als ik de kans maar eens kreeg zou ik dingen doen, die de wereld veel voordeel zouden bezorgen.
- Dikwijls steek ik de straat over om iemand, die ik zie aankomen, te ontlopen.
- Vroeger had ik kameraden die alleen in mijn verbeelding bestonden.

Uiteraard onthoofd ik een paar voorbijgangers, als ik walg van alles, als ik zelf genoeg, méér dan genoeg heb van het leven. De hoofden vliegen om me heen, en zonder er verder veel aandacht aan te schenken loop ik door. Wanneer 't gebeurd is, is 't gebeurd. Ik loop door, veeg hoogstens m'n handen even langs m'n jas of pluk een verloren haar van m'n mouw. Met een uitdrukkingloos gezicht. Wat kan mij hun leven schelen, ik sla alleen hun hoofden eraf, die onuitstaanbare koppen. Laten ze het maar zonder doen.

Het publiek brulde van het lachen! Doordat ik zo vlak bij hem zat kon ik zien hoe de snelheid van zijn gedachte en de hilariteit die erop volgde, hém - voor een tiende sekonde - verbaasden. Toen stak hij rustig een sigaar in zijn mond en wachtte tot men uitgelachen was.

- Het is heerlijk te leven in deze tijd waarin zoveel gebeurt.
- Ik vind het vervelend als mensen op straat, in de tram, in winkels en zo, mij bekijken.
- Een eenzaam leven in een woning in het bos of in de bergen zou mij gelukkig kunnen maken.
- Als een man met een vrouw samen is, denkt hij gewoonlijk aan dingen die verband houden met haar geslacht.
- Ik heb een wereld van dagdromen, waarover ik niemand iets vertel.
- Ik houd van vrouwen met een mannelijk karakter.
- Meerdere malen per week heb ik een gevoel alsof er iets vreselijks gaat gebeuren.
- Ik ben niet bang dat ik bij het vastpakken van deurklinken besmettelijke ziekten of mikroben op zal doen.
- Ik zou graag dure kleren dragen.

- Soms ben ik er zeker van dat anderen weten wat ik denk.
- Ik houd van liefdesscènes in de film.
- Een deurklink repareren vind ik een prettig karweitje.
- Als ik een kunstenaar was, zou ik graag kinderen tekenen.*
- Ik voel de neiging naar beneden te springen als ik op een hoge plaats sta.

* Daarom zijn er twee soorten dichters.

1. Mensen, die getroffen worden door iets moois. Iedereen overkomt dit wel eens. Je wordt opeens ‘gepakt’ door een brok schoonheid: een zonsondergang bijvoorbeeld waarbij de wolken rood of paars geverfd lijken. Of je ziet in het voorjaar opeens in een wei een lammetje drinken bij de moeder. Zelfs als je dit op de televisie ziet, kun je erdoor ‘ontroerd’ worden.
2. Mensen, die ditzelfde ondergaan maar die het óók nog kunnen opschrijven. Deze mensen kunnen hun ontroering omzetten in woorden. Zij kunnen deze schoonheid verpakken in mooie zinnen en uitdrukkingen.

Reklasseringsrapport.

‘Zoals reeds gezegd, mijn gevoel is op alle gebied zeer oppermachtig en toen zij op de morgen van de 18e januari in grote angst zat, omdat de politie haar wilde weghalen, toen kreeg ik groot medelijden met haar, ofschoon ik nu geloof dat er veel komedie bij was... Er is veel voorgevallen voordat het met de politie tot een botsing kwam. Toen de politie tenslotte verscheen om Annie bij mij weg te halen, welde er dan ook een geweldige drift en woede in mij op, tegen de mannen die de vrouw waarop ik meende recht te hebben, van mij wilde afnemen. Dit was het kritieke moment. De wil die nog wanhopige pogingen deed om het evenwicht te bewaren onder leiding van het verstand, moest het - moedeloos geworden na de jarenlange tegenstand op allerlei gebied - afleggen. De boze demon in ons wezen was toen oppermachtig geworden, greep naar de wapenen en voltooide met grote zekerheid haar lugubere werk. Daarna keerde deze kwade macht terug naar haar duister gebied en herstelde zich de goede zijde van ons wezen. Het zag de smartelijke nederlaag en de radeloze chaos en begreep tegelijkertijd dat dit niet meer ongedaan kon worden gemaakt.’

Tegenstrijdige berichten.

Eerst krijg je iemand namens hem aan de telefoon die zegt: ja, kom maar langs. Een paar dagen later komt hij zelf aan het toestel en roept in de hoorn: ik betwijfel of het zin heeft, blijf liever weg!

Men ziet: de jongen slaat spontaan zijn arm om de schouders van zijn moeder, de moeder verstart, hij trekt snel zijn arm terug en de moeder zegt: 'Hou je niet meer van me?' De jongen bloost. Zij schokt even met haar schouders: 'Je moet niet zo bang zijn voor je gevoelens.'

Bij de deur pakt hij mijn hand en schudt hem heen en weer alsof hij me tegelijk vast wil houden en zich van me wil ontdoen.

Zodra ik de trap afloop gaat boven de deur achter me dicht en hoor ik de vrouw opgewonden haar monoloog voortzetten of ze het belangrijkste was vergeten te vertellen.

Wat verzwegen wordt zegt meer dan wat gezegd wordt.

Terwijl hij spreekt kloppen zijn handen af en toe nerveus op zijn mouwen, het enige waarmee hij emotie en spanning verraadt. Hij praat vriendelijk ingehouden, of hij een verklaring aflegt op een vergadering.

Een jongen in een regenjas loopt door de stille, donkere straat en roept (het lijkt meer op luid praten): Help, help, politie. Hij loopt stevig door, voortdurend kalm voor zich uit roepend: Help, mensen, ik eis bescherming, help. Hij stapt doelgericht door. Er is niemand te zien, behalve een eenzame voetganger aan de overkant die hem nakijkt. Aan een enkel raam verschijnt even een hoofd, de jongen is al voorbij, men hoort alleen nog zijn omroepersstem die regelmatig herhaalt: Help, help, politie, ik eis bescherming. Mensen, ik word bedreigd.

Wat denkt iemand die gedachtenloos in een auto zit?

Nog één seismogram: *Dit is uw leven.*

‘De man twee of drie dagen in de studio zetten en op hem in praten... Dat is toch een unieke kans! Láát hij maar dichtklappen en een zenuwinzinking krijgen - je pakt alles met de kamera's, je laat hem niet los, je blijft er bovenop zitten. Je kunt zo tot op zijn bot doordringen en wij gooien alles direkt op ampeks!’

Ik vraag hem of ik de apparaten mag aanzetten, waarop hij verstard in de deuropening blijft staan - als een akteur die wacht op het teken om op te komen.

Hij loopt naar de mikrofoon waar hij voor gaat zitten of hij een belangrijke mededeling voor de radio wil voorlezen. Hij spreekt langzaam en zo beschaafd mogelijk over zijn jeugdherinneringen.

Interviewer: ‘Ik vond zijn inzichten weerzinwekkend en ik maakte dat - dacht ik - ook duidelijk genoeg, maar ik zou het nóg duidelijker hebben gemaakt als ik niet voor de leugenachtige kamera had gezeten. Hij drukte zich onomwonden uit, maar hij leek zeer geagiteerd. Hij zweette flink en zijn handen trilden zó dat ik bang was dat zijn sigaret het publiek naast hem in brand zou steken en over zijn wangen speelde een zichtbaar zenuwtrekje. Omdat ik het gevoel kreeg dat dat misschien mijn schuld was, kwam er een zekere sympatie voor hem in mij op en ook een lichte angst dat het publiek zou denken dat ik hem tot slachtoffer maakte. Toen ik later de opname terugzag bleek dat hij listig en koel overkwam, van de trilling in zijn handen was niets te zien en ook zijn gezicht leek onaangedaan. Het geheel wekte de indruk dat ik het hem veel te gemakkelijk had gemaakt. De kamera is geen leugendetektor, integendeel, de kamera vertelt zelf halve waarheden: perst steeds een gebeurtenis samen (plat) in een beeld van de voorkant.’

Hoofdstuk V Lichtbeelden door een trechter

Wie zich veroorloofde tegen een fikse prijs door de trechter-met-vergrootglas boven op de 120 cm hoge kast te kijken, zag daar onder zich een bewegend tafereel, niet groter dan een halve prentbriefkaart met levende mensen die helder tegen een donkere achtergrond afstaken. Er waren enkele lach- en variété-nummers. De scènes duurden nauwelijks een halve minuut.

Uit die tijd dateerde de verroeste daguerreotype, een metalen plaatje vol kleurenschakeringen, waarop het familiehoofd te zien was met rechtopstaand askleurig haar, het kartonnen boordje van zijn hemd vastgehouden door een koperen knoop en op zijn gezicht een uitdrukking van plechtige verbazing - iets wat zijn vrouw slap van het lachen omschreef als ‘een geschrokken generaal’. En inderdaad was hij geschrokken, want hij meende dat de mensen langzamerhand zouden opraken wanneer hun beeld overging op de metalen plaat.

Die ochtend stak ze de kinderen in hun beste kleren, poederde hun gezichten en gaf ze allemaal hun lepeltje mergsap, zodat ze bijna twee minuten lang volmaakt onbeweeglijk zouden kunnen blijven staan voor de indrukwekkende kamera (toen nog in het stadium van ‘fotografiese revolver’).

Op dit familieportret staat A. in een zwart fluwelen pak tussen zijn twee zusters. Hij toont dezelfde trage kalmte en dezelfde indringende blik die hij vele jaren later ook zal laten zien als hij tegenover het eksekutiepeloton staat.

De vader en de zoon. Deze opname is een beetje bewogen. Het is kennelijk zondagmorgen, de fabrikant draagt een bolhoed, bij het uitgaan van de kerk. Op 150 meter afstand ongeveer, op het dorpspleintje, staat de auto van de fabrikantenfamilie: een oud model,

met open dak en grote wielen met spaken. Het is de enige auto in de hele streek.

Zes meisjes. Vier zitten op keukenstoelen voor een muur, de oudste staat en heeft de jongste op de arm. De kinderen hebben geruite mouwschorten en zwarte kousen aan en ze dragen klompen.

De puinhopen van het daglonershuisje na de brand, stukjes muur van slechts een paar stenen hoog en daarbinnen twintig, dertig mannen en jongens met boerenpetten op, die je aankijken. Mensen die niet meer bestaan.

Soms laten de foto's een rug zien, een hand tegen een deur, een wandeling op het land, een mond die half-open is (voor een kreet?), een paar schoenen in de kast, mensen van opzij gezien die een plein oversteken, spullen op de achterbank van een auto, een gestempelde postzegel op de hoek van een kaart, een woonkamer terwijl niemand tuis is, een asbak, een opengeslagen bed.

Soms zijn de ontbrekende lijnen het belangrijkste, de enige die er toe doen. De opeenstapeling van fragmenten levert een beter beeld op dan de pose van de voltallige familie.

De foto is in 1918 genomen, papa is vijftien jaar en staat erbij als een bleke lat, hij staart verschrikt recht in de kamera terwijl op de achtergrond een touwtrekwedstrijd aan de gang lijkt: je ziet tenminste een gespannen touw en drie mannen die zich aan de rechterkant van de foto met alle macht op de grond afzetten (om zich aan het onthullend beeldvlak te onttrekken?).

Een onwezenlijk lachende groep in de tuin voor de villa, met I. pafferig, als na een t.b.-kuur, half achter het donkere, wat dikke meisje met het mooie gezicht dat opvalt tussen de slungelige kinderen en de toen (twintig jaar geleden toch) niet eens zoveel jonger uitziende moeder.

H. tussen de andere familieleden. In de tuin, op de fiets, bij het meer, op haar twaalfde verjaardag, al mooi gevormd in badpak. Overal la-

chend, opgewekt, maar ‘anders’. Vaak vanuit haar ooghoeken naar de anderen kijkend en niet - zoals de rest - recht in de kamera: een vroegrijp gezichtje met een schuwe, donkere en vooral takserende blik.

Er is heel wat aan te merken op die foto. M. ziet eruit of hij tering heeft: mager, apaties en nogal zwaarmoedig. Een jongeman op het punt te sterven. Het pispaaltje van de klas.

Niet het plaatje is doorslaggevend, maar de plaats ervan tussen de andere. Dat leert de ik-persoon van het kind van een vriendin met wie hij zichzelf voortdurend als in een film ziet spelen.

In zonlicht badende figuren tegen een diepzwarte achtergrond.

De kompagnons. De twee mannen zijn vol zelfvertrouwen en leggen een formele waardigheid aan de dag; ten opzichte van elkaar maken zij een ontspannen indruk. Maar hoe kijken ze naar ons? Op een opvallende manier ontbreekt in hun blik en houding de verwachting van enigerlei herkenning. Het lijkt of hun waardigheid zich in principe niet leent voor herkenning door anderen.* Zij zien er uit alsof ze naar iets kijken waaraan ze geen deel hebben. Naar iets dat hen omgeeft, maar waarmee zij niets te maken willen hebben. Een menigte?

Staatsieportret. Daar staan zij, met niemand te verwisselen, en wij kunnen hen bestuderen; het is echter onvoorstelbaar dat zij ons op eenzelfde manier zouden aankijken. Dat hun blik wordt beantwoord verwachten zij niet. Waakzaam en op een afstand wensen zij anderen met hun verschijning (hun glans) te imponeren.* Toch willen zij tegelijkertijd juist door het portret dichter bij het volk komen, tastbaar aanwezig zijn, een persoonlijke uitdrukking (Prinses Glimlach) tonen aan de gewone mensen. De verwarring is groot: het portret maakt voornamelijk een houterige en stijve indruk.

Naarmate de tijd verstrijkt gaan de gezichten van de geportretteerden meer op elkaar lijken. Hun gelaatstrekken worden een masker dat bij hun kostuum (japon) past. Ze lijken hoe langer hoe meer op wassen beelden die maar niet willen smelten. Hun prestige en hun leegheid

staan echter nauw met elkaar in verband.

Het laatste stadium van deze ontwikkeling kan men tegenwoordig zien in de marionet-achtige manier waarop de politikus op de tv verschijnt.

* Je bent wat je presenteert. Het geluk: door anderen benijd te worden. Men wordt met belangstelling gadegeslagen, zelf daarentegen kijkt men zonder belangstelling terug. Als men wel belangstelling zou tonen (voor de menigte, voor het gewoon-menselijke, voor het alledaagse) zou men aan benijdenswaardigheid inboeten. Hoe onpersoonlijker de sterren zich gedragen, hoe groter de illusie van hun macht. De macht van de sterren berust op hun veronderstelde geluk, de macht van de politici op hun veronderstelde gelijk. Vandaar hun afwezige, opgerichte gezichten - zij kijken over de jaloerse blikken en de uitgestoken handen die hen hooghouden héén.

Hoofdstuk VI Kleren maken de man/ Een schets voor vier heren

Op dit moment zetten zachte orgeltonen het beroemde Adagio van Albinoni in, die prachtige muziek die ons op alle uren van de dag en de nacht de keel dichtknijpt.

De toneelmeester komt tussen de schuifdeuren staan.

‘Dames en heren, speler 1 is *bankier.* Dat ziet u aan zijn streepjeskostuum en de paarse bloem in zijn knoopsgat, de horlogeketting, het beginnend buikje. Hij is steeds goedgehumeurd, gewend de lakens uit te delen, uitgekookt, lichtelijk verveeld in deze situatie en autoritair. Hij heeft veel aan zijn hoofd. Zijn fortuin heeft immorele proporties aangenomen, maar hij is een weldenkend mens gebleven. Hij zal de goede zaak verpersoonlijken. Een klein applausje, dames en heren.’

In een hoek zitten drie jongens, ze draaien precies op tijd een geluidsband af: applaus en gejuich (uit een stadion?).

‘Speler 2, dames en heren, is *generaal.* Dat is duidelijk te zien aan zijn strakke uniform, zijn getaand en vastberaden gezicht, zijn bamboestokje en rijlaarzen, zijn handschoenen en de zes of zeven rijen lintjes linksboven op zijn borst (door zijn tafelgenoten na een borrel wel de vruchtensla genoemd). Hij is de held van twee wereldoorlogen. Zijn vaderlandsliefde heeft moorddadige vormen aangenomen, maar hij is een fatsoenlijk man gebleven. Hij zal de goede zaak verdedigen. Een klein applausje voor de generaal...’

De geluidsband draait enkele sekonden.

‘Speler 3, dames en heren, is *rechter.* Dat ziet u aan zijn zwarte toga, zijn witte bef, zijn bleek ernstig gezicht, een gezicht dat er echt uitziet als een gelaat, wáárdig, en ook zijn bewegingen zijn plechtig en

afgemeten als de Wet zelve, het zijn gebáren. Zijn oordeel over misdadigers heeft definitieve vormen aangenomen, maar hij is een genuanceerd handelende huisvader gebleven. Hij zal de goede zaak beschermen. Een klein...'

Gejuich uit het stadion.

'Dames en heren, dit is tenslotte speler 4. Hij is *kardinaal.* Dat ziet u aan zijn paarse gewaad, de zilveren gespen op zijn schoenen, de enorme ring, het fonkelend borstkruis en het paarse kalotje boven op het kale hoofd. Hij heeft, dames en heren, licht grijzende slapen. Hij is fors en kwiek, loopt kaarsrecht met het hoofd een ietsje schuin, alsof hij voortdurend naar iets of iemand luistert. Wellicht naar de influisteringen van zijn engelbewaarder, zegt de bankier graag spottend - de bankier is namelijk ateïst. De kardinaal is een geboren leider. Hij is diplomatiek en beginselvast. Zijn organisatietalent grenst aan het ongelooflijke. Zijn godsvrucht heeft kapitale vormen aangenomen - alleen de kunstschatten in zijn zomerverblijf kunnen al wel drie museums vullen - maar de kardinaal is een nederig christen gebleven. Hij zal de goede zaak dienen. Een applausje voor monseigneur, astublieft.'

Door een kleine regiefout draaien de jongens de geluidsband nu iets te ver af, zodat plotseling de hysteriese stem van een sportverslaggever de ruimte vult en over de hoofden van de hoge heren sniert. De kardinaal reageert als eerste: hij heft een mollige hand op alsof het een zegenend gebaar betreft, zo ingehouden, zo bezwerend, en het stormachtige gejuich (een doelpunt?) verstomt onmiddellijk.

Hoofdstuk VII Het verloren identiteitsbewijs

Een nulmeting*

* Houdt bij het ondergaan van deze test steeds voor ogen:
- ik houd van mijn vader en moeder
- ik houd van mijn vrouw en kinderen
- ik ben een gezonde opgewekte jongen
- ik houd van boeken en muziek (klassiek)

Eerste opgave:

B.

tegenover C. dominerend
tegenover K. meegaand (stilletjes? ja)
tegenover S. beslist
tegenover Z. onzeker, vaag
tegenover N. vrolijk, speels
tegenover H. somber, zelfs zwartgallig
tegenover T. bescheiden, bang, soms slaafs

B.

voor de klas. op straat. in de (wacht)kamer. bij de bakker. op het postkantoor. in de badcel. in bed. voor de spiegel. in de tram. op het plein.

Vraag: wie is B.?

Oplossing:

C. = echtgenote
K. = moeder
S. = kollega
Z. = deurwaarder
N. = minnares
H. = jeugdvriend
T. = chef

Hij was glad en kleurloos. Zijn wangen waren twee platte vlakken die hij beurtelings naar hen toe zou wenden en waar zij met gespitste lippen een zoen op zouden drukken. Zij namen hem in bezit, wreven hem fijn, trappelden op hem, rolden en wentelden zich over hem heen. Zij lieten hem ronddraaien en wezen hem - daar en daar en daar en daar - een verontrustend gezichtsbedrog, schijndeuren en ramen waar hij goedgelovig en wel heen liep, zich tegen stootte ('Ha-há, de sukkel!')

Blijft de vraag: hoe staat B. tegenover zichzelf (B : B = ?)

Antwoord:	'Ik ben mezelf. Met inbegrip van het woord walging. Een werkwoord. Zorg dat je dat "ben" kwijtraakt. Breek uit. Maak het dood. Scheur het ding aan stukken... Zeg nu eens iets intelligents!'
:	'Wat denk je wel dat je betekent op die bank, nu het licht uit is. Haar vader? Haar portiek? Haar lange straat achter de spoorbaan? Je bent een trein. Het geluid van haar vader als-ie slaapt. Méér niet.'
:	'Ik...'

op beslissende momenten in uw leven wél de juiste woorden weten - mensen overtuigen tijdens vergaderingen, verkoopgesprekken, sollicitaties - vrijmoedig spreken in onverwachte situaties, ook in groot gezelschap - het is geen gave maar een techniek die u kunt leren op onze MONDELINGE kursus - op elk terrein verbetert u uw eh positie wanneer u op het goede ogenblik glas eh glashelder uw gedachten kunt overbrengen -/

ze afmaken? dat zou betekenen dat ik ze afmaakte, mijn zinnen /

B : B = ?

R.: Wie men is ontdekt men in wat men doet. De met de produktie verbonden aktiviteit gaat allereerst tastend vooruit, door pogingen en dwalingen die dan gekorrigeerd worden.

H.: Een beweging die onophoudelijk naar zijn uitgangspunt terugkeert om het opnieuw te begrijpen.

R.: Langzaamaan wordt deze handelwijze een techniek. Hij gaat van het produkt terug naar zichzelf en vervolgens van zichzelf naar zijn produkt. Het bewustzijn vormt zich zo in de praktijk, dus niet in teruggetrokken beschouwing.

L.: Lukt dat?

H.: Het gereduceerde en gedegradeerde wezen verzet zich taai tegen zijn omzetting in facade...

L.: Moet je hém zien.
/ de man die er goed uitziet, die in smoking 's avonds laat zijn vrijgezellenwoning binnenkomt, de indirekte verlichting aandraait en zich een whisky-soda mikst - het zorgvuldig opgenomen sissen van het mineraalwater zegt wat de arrogante mond verzwijgt: dat hij veracht wat niet naar rook, leer en lotion ruikt -/

A.: De eigenschappen van echte vriendelijkheid tot hysteriese woedeuitval worden bedienbaar tot ze tenslotte geheel opgaan in hun bij de situatie passende funktie. Door die regulering veranderen ze. Ze blijven nog slechts als de lege hulzen van opwellingen achter.

W.: ‘Terwijl alsdan de lichamelijke ontwikkeling nog steeds krachtig en snel blijft doorgaan, begint het te loopen, zijn zintuigelijke waarnemingen worden scherper en beter omlijnd, en het begint te leeren spreken. Het lichaam wordt slanker, zijn kracht en behendigheid

nemen toe, zijn taak wordt meer volkomen. Het begint te zingen en bewust te leeren; de opname van voedsel wordt grooter, de polsslag langzamer. Daarop volgt de laatste, meest critische periode, waarin huisgezin en school moeten samenwerken om uit den knaap een man, uit het meisje een vrouw te doen groeien. Met het bereiken van den mannelijken leeftijd eindigt de groei van het lichaam - bij mannelijke individuen doorgaans op ongeveer 23 jarigen, bij vrouwelijke

op ongeveer 20 jarigen leeftijd - en is de karaktervorming, althans in groote trekken, voltooid.'

A.: Kwiek reageren, in refleks op de situatie, dus niet als uitdrukking van de persoonlijke gemoedstoestand, doet de persoon verstarren tot meetinstrument, beschikbaarbaar en afleesbaar voor de centrale. Hoe onmiddellijker het zijn uitslag geeft, des te dieper is de overdracht doorgedrongen: in de prompt antwoordende weerstandloze refleksen is het subjekt geheel uitgedoofd.

S.: Ze wisten dat B., als hij geplaatst werd voor belangrijke beslissingen, vooral als deze hem zelf betroffen, vaak een zenuwkrisis kreeg. Hij placht zich dan te wenden tot een zenuwarts, altans tot iemand met wie hij kon praten en in wie hij vertrouwen stelde, en meestal waren een paar gesprekken voldoende om hem zijn zelfvertrouwen terug te geven en de beslissing te laten nemen.
/ Heden vervoegde onze meteropnemer zich tevergeefs aan uw adres. Te uwen gerieve zullen wij u, volgens de ons ten dienste staande gegevens, over de verstreken periode een verbruik berekenen zoals hieronder is vermeld. Een geringe afwijking van de meterstand wordt automaties hersteld. Een geringe afwijking van de meterstand wordt automaties hersteld. Hoogachtend, de direktie./

S.: ... zegsman acht het zeer waarschijnlijk dat B. ook op 8 november zo'n zenuwkrisis heeft gehad en niet de beslissing heeft kunnen nemen die men (men?) van hem als burgemeester had mogen verwachten. Hij veronderstelt dat B. op 10 november in de bossen van Doorn ging wandelen, omdat hij intussen moest hebben ingezien een grove blunder te hebben begaan, maar niet bij machte was deze ongedaan te maken.

Resumerend:

a. instrumenten die van de natuur bepaalde fragmenten willen losmaken, ze zijn vernietigend van aard, zoals de houweel, de hamer, de pijl.
b. instrumenten die ertoe dienen om de zo verkregen fragmenten te bewaren, om ze in hun isolering te beschermen (tegen wie?) en om aan de natuur onttrokken processen een bepaalde richting te

geven, zoals het verven dat het ijzer belet te roesten.

c. instrumenten die vervolgens de fragmenten, die in hun isolering worden vastgehouden, vorm willen geven (zoals?)
d. alle resultaten van de aktiviteit tenslotte, voor zover zij tot de bevrediging van de behoeften bijdragen (ook hier moeten nog voorbeelden worden gevonden).

R.: Het kraken van een noot is reeds een analyse. De aktiviteit maakt een scheiding, isoleert en konsolideert. Zij doodt dus en vernielt. En toch wil zij de levende beweging bereiken, de voortgaande stroom. Dit kan zij alleen door onbeperkt haar pogingen voort te zetten.

B : B = ?
/

je komt binnen, schudt de regen uit je
haren, trekt je jas uit -
je gaat zitten, kijkt vluchtig rond
(verstrooid? verlegen?), legt je handen
plat op het tafelblad -
je ziet je eigen handen naast de asbak
liggen, voelt je rug recht tegen de
stoelleuning, voelt hoe ze naar je toekomen -
je ziet hoe je met gebogen hoofd zit, hoe
je opkijkt en een pils bestelt (glimlachend?),
hoe je je haren naar achteren strijkt -
je ziet jezelf drinken, roken, je kijkt
recht voor je uit, met iets gebogen hoofd,
er ligt een witte hand naast de asbak - /

Hoofdstuk VIII Hoe lang kan dat nog duren? / Een luchtzak

De toeschouwer ziet, na muntinworp, door een kijkgat een zich steeds herhalend filmpje.

We zien een onderwijzer die de kinderen laat ervaren hoe vreemd het eigenlijk is dat in een land met zó'n rijkdom aan bodemschatten toch velen - ook de kinderen zelf - arm zijn of zuinig moeten leven. We zien een vriendelijke grootmoeder: ‘Ik heb geen ezeltje-schijt-geld.’ En een strenge vader: ‘Het geld groeit niet op mijn rug.’

Een boerenknecht: ‘Men komt op de wereld om een figurant te zijn in de grote geschiedenis van de mensen. De rol die men er moet spelen wordt door de omstandigheden bepaald, zonder dat men er zelf veel aan kan bijdragen. Men komt op het toneel als het produkt van wat ouders, schoolmeesters en andere omstanders er geleidelijk in hebben gestopt. Ieder is produkt van zijn tijd en zijn miljeu. Maar we worden zelf ook weer omstanders van anderen en hebben met z'n allen ook weer invloed op de situatie. We slepen met elkaar de geschiedenis een stukje verder.’

Vervolgens worden beelden getoond van de tweehonderd families die ongeveer alle grond bezitten en zich zodoende de bodemschatten toe-eigenen.

In een paleis denkt men anders dan in een hut.

De onderwijzer: ‘Je kan er dus niet omheen: als je vader fabrieksarbeider is, dan zal hij niet zoveel verdienen en niet zoveel onderwijs genoten hebben als zijn chef. Daardoor zijn jouw mogelijkheden ook beperkt. Om later aan de kost te komen zal je toch uit die beperkte mogelijkheden een bepaald beroep moeten kiezen. Je wordt óf fabrieksarbeider óf bouwvakker óf kantoorbediende, enz. Arbeidsde-

ling en het feit dat je je specialiseert zijn dus niet gevolgen van je eigen keuze - je kán niet anders. Als je zelf ook weer fabrieksarbeider wordt, dan ga je praten en reageren en denken als een fabrieksarbeider (als andere fabrieksarbeiders). Je bepaalt dus niet zelf wie je bent of wordt, nee, juist omgekeerd: het feit dat je uit een bepaald miljeu komt en in een specialisatievakje terecht bent gekomen, bepaalt joú.'

Hyperkorrektie (een geval van valse schaamte).

Overal in de maatschappij kan men konstateren, dat de lagere standen de hogere trachten na te volgen. Dit geldt niet alleen voor de mode, van kleding zowel als haardracht, maar ook voor de taal. Dit streven kan aanleiding geven tot zeer vreemde taalvormen, die men *hyperkorrekt* noemt. Zo zijn de vormen *koei, zooi, vlooi,* en dergelijke niet gebruikelijk in het algemeen beschaafd Nederlands. Een Nederlander, die niet al te best zijn moedertaal beheerst, maar toch een beschaafde indruk wil maken, weet dit en vermijdt die j-klank aan het eind van een woord. Maar hij verraadt zijn kom-af door te zeggen: *vloe,* daar hij meent dat de j-klank ook híer plat zou zijn. Mensen die altijd spreken van een *koppie,* een *happie,* een *boekie,* een *jassie,* enz. zeggen soms, wanneer op hun woorden gelet wordt, een *kopje kofje, vakansje, poliesje,* enz. Daarnaast vindt men de hyperkorrekte vormen *ik heeft* en *ik gaat.*

Die middag leerden ze dat als een belangrijk man (= rijk man) de kamer binnenkomt, hijzelf 't eerst door de deur gaat, vóór zijn ondergeschikte. Ze leerden dat hij een royale winterjas behoort te dragen en dat hij zwijgt tot hij door zijn ondergeschikte wordt voorgesteld. Ze leerden ook dat hij heel eenvoudig uit de aangeboden stoelen de grootste fauteuil kiest, zonder tijd te verliezen met komplimenten, schouderklopjes of knipoogjes.

Een luchtzak.

'Hoe lang kan dat nog duren?' vroeg ze. Hij antwoordde gedragen: 'In het donker van mijn hermeties verduisterde slaapkamer hoor ik af en toe de stem van een onder puin verstikkend wezen met een ontzettend geluid om hulp huilen. Het zal zólang duren tot allen die stem

hebben gehoord...'

Dat wat niet te verdragen is, blijft in ons opgesloten.

Ze voelen zich ellendig zonder hun ongeluk te kennen.

Een sociaal-psycholoog: 'Waarom rebelleert men niet hoewel men de onderdrukking - altans de ongelijkheid/achterstelling - scherp ervaart? Waarom komt men niet in verzet hoewel men zich onrechtvaardig behandeld voelt? Waarom staken de arbeiders zo zelden hoewel ze weten dat ze dagelijks van achteren en van voren bescheten worden?'

Een psychiater: *'Cognitieve dissonantie.* Mensen maken voor zichzelf het beste van hun situatie naarmate die situatie meer uitzichtloos is.'

Zoals die rabbi die een wanhopige man, die met z'n hele gezin in één kamertje moet wonen, adviseerde er een hond en een ezel bij te nemen. En die na een week weer weg te doen. En inderdaad: 'Wat een opluchting,' lachte de man toen.

Sociaal-psycholoog: 'Zo komt het ook dat men onder realiteitsprincipe niet een realiteitszin verstaat, maar eerder een volledige onderwerping aan dezelfde maatschappelijke eisen die de neurosen juist hebben veroorzaakt.'

/ Wat wij nu beleven: Daar zit iemand in de hoek van zijn luie bank, leest een spannende oorlogsroman, gniffelt ('die geeft ze er goed van langs!') en plotseling wordt het gordijn opzij geschoven: gebombardeerde steden, miljoenen doden, door napalm verminkten... de bank met de lezer is onder het puin verdwenen.

Een voorbijganger: 'Toch zou ik niet gemakkelijk kunnen zeggen of we hier nou een droom realiseren, of dat het de bittere werkelijkheid is waarin we leven. Knijp me eens in m'n arm, dan weet ik tenminste of ik echt wakker ben of dat ik droom dat ik naar een film kijk.'

Het beeld *toont* ook wat anders niet zichtbaar is of mag zijn. Vandaar

het voortwoekeren van de weerstand tegen (angst voor) de beelden.

De kamera wordt steeds geraffineerder, is nu ook in staat om verboden en geheime beelden vast te leggen - die de toeschouwer zo schokken dat het associatiemechanisme in hem tot stilstand komt.

Cognitieve dissonantie

'In dat ongelukkige jaar verloor ik mijn handen, maar ik had in elk geval mijn polsen nog. Het was heel moeilijk, maar ik moest me zien te redden. Van toen af voelde ik een wijdse vlakte van kalmte in mij. Ik was nog nooit zo kalm geweest. De uitgestrekte wanhoop had mijn grenzen verlegd.'

Wat er dan overblijft? Ik heb het al meer gezegd: die vraag beantwoord je door er op te wijzen dat in groepsverband de leden van de groep elkaar verstaan doordat ze zich in hun gedachten en in de taal waarmee ze die gedachten uitdrukken aan elkaar hebben aangepast. Dat mensen dat kunnen is iets heel bijzonders.

'toch wel zeggen, een goede opvoeding genoten. Met mijn tong tussen mijn tanden, met wilde blik en trillende spieren liep ik zonder een moment rust rond te draaien, sprong door hoepels van vuur, grote brandende houtblokken opklimmend en afspringend. Bang dat ik een fout zou maken, een misstap zou doen, niet snel genoeg vooruit zou gaan. Als ik me brandde, huilde ik. Dan draaide ik me - radeloos en woedend - om. Mijn meester pakte zijn revolver en schoot in de lucht. (Koelbloedig als altijd: een glimlach op zijn gezicht.) Midden in het tumult werd het me duidelijk. Ik begreep mijn vergissing, herstelde mij snel, mompelde verontschuldigingen en sprong door de volgende hoepel.'

De inwerking van het miljeu op de door de mutaties verkregen genetiese veranderingen. De mens is tot nu toe het hoogste produkt van de evolutie. Hij onderscheidt zich van de andere diersoorten door zijn enorm aanpassingsvermogen. De mens heeft zich over de hele aarde kunnen verspreiden. Hij dringt door tot de dieptes van de oceanen en vliegt door de atmosfeer. De mens is er zelfs in geslaagd een klein stukje door het heelal te reizen. Die veelzijdige aanpassing is

o.a. mogelijk gemaakt door de perfektionering van het gezichtsvermogen, de handen en vooral de hersenen. De reuk is bij ons afgenomen, terwijl het zien zich sterk heeft ontwikkeld. De ogen staan weerzijds op het hoofd waardoor een breed gezichtsveld is ontstaan. We kunnen ook scherp en driedimensionaal in kleuren zien. De handen hebben zich tot uiterst fijne instrumenten gevormd. De nauwkeurigheid waarmee de mens zijn handen gebruikt wordt door geen enkel diersoort geëvenaard. Zeer opvallend is de gigantiese ontwikkeling van de hersenen. Ten opzichte van zijn lichaamsgewicht heeft de mens een zeer grote hersenmassa. Binnen in dat brein zitten vele zogenaamde schakelcellen waarmee prikkels met elkaar kunnen worden gekombineerd. Typies voor de mens is zijn kulturele evolutie, evenmin als de biologiese evolutie een geleidelijk proces. In de sociaal-kulturele ontwikkeling zien we steeds uit geleidelijke kwantitatieve veranderingen op een bepaald moment sprongsgewijze kwalitatieve veranderingen ontstaan.

De voorstellingen die de mensen van de konflikten van hun tijd hebben vormen een wezenlijk bestanddeel van de omwenteling zelf:

‘Nu de stoflaag van de armoede is verdwenen en de broodvraag is gestreden, is de arbeider weer mens geworden.’

‘Moet de mens om mens te blijven een rover worden? Moet een mens om maatschappelijk te overleven zich ontmenselijken?’

‘Ze hebben zo'n behoefte om te vergeten. Het alkoholisme bijvoorbeeld. Geloof je dat ze als ze gelukkig waren, dat ze zich dan zó zaten te bezatten?’

‘Zo zien wij bij de sociale verzekering dat een groot aantal werknemers afhankelijk van de sociale voorzieningen wordt, doordat ze in hun jeugd te weinig opleiding hebben gehad om op latere leeftijd met de zo snel veranderende omstandigheden mee te kunnen buigen - mee te kunnen buigen - mee te kunnen buigen -’

‘Zodra het weekend is begonnen nemen ze de trein en vertrekken naar het land om tot maandagochtend te jagen, te vissen, te slente-

ren. De jongeren willen méér, tenminste twee weken naar een rustig plekje, om even uit het systeem te breken.'

'Elke zondag wegwezen, op je stukje land ploeteren en je rustig houden. En als het regent is er altijd wel amusement op de tv. Er zijn massa's middelen om te voorkomen dat de mensen over hun situatie gaan nadenken.'

- Zou u terug willen?

'Ik mis het kontakt met de natuur wel. Ik mis de rust. Je hoort geen vogels. Lichamelijk is het werk hier lichter dan in de tuinbouw, geestelijk is het bepaald zwaarder.'

- Wat is uw afleiding?

Bij die vraag verandert er iets in de heer Woudstra. Hij gaat rechtop zitten, zijn vingers trommelen niet meer zo'n beetje op tafel, en bijna met een andere stem zegt hij:

'Ik heb een paard. En een grote bloementuin. Iedere dag moet ik even naar dat paard toe. Verzorgen. Rijden. Ik ben lid van een rijvereniging geworden. En de bloementuin is mijn trots, die mag iedereen zien.'

- U heeft er als ik het zo hoor achteraf toch spijt van dat u naar de industrie bent overgestapt?

'Ach, nee. Een mens moet toch kiezen.'

Zijn kollega naast hem aan het tafeltje stoot hem vriendschappelijk aan: 'Kiezen? Een mens móet wel met z'n tijd meegaan.'

Hoofdstuk IX Een leerzaam uitstapje

Het was of men er tegen wil en dank werd vastgehouden. Was het werkelijk tegen wil en dank? Maar niemand dwong ons hier te blijven. Waarom zijn we niet zomaar de deur uitgelopen?

Nu is het uitstappen uit een' reiswagen waarin men lang over den weg gehotst heeft, niet zoo gemakkelijk.

Nagenoeg als bij de arme Sauriërs uit de vóórwereld, die door lang wachten ten laatste een integrerend deel uitmaken van de klei, waarin ze aanvankelijk niet gekomen waren om daarin te blijven, heeft er ook bij reizigers die wat naauw opéén gedrukt en in gedwongene houding, te lang gezeten hebben in een' reiswagen, iets plaats wat ik u voorstel 'assimilatie' te noemen.

Men weet eindelijk niet juist meer waar het lederen kussen van den wagen ophoudt, en wáár de ikheid aanvangt; ja, ik ben niet vreemd aan het denkbeeld dat men in zulk een' wagen kiespijn of kramp hebben kan die men voor mot in het laken aanziet, en omgekeerd.

Waarom stellen we geen vragen meer? Waarom steken we onze vingers of vuisten niet op?

Zoo heb ik mij zelven dikwijls afgevraagd of niet vele dwalingen die onder ons kracht van wet hebben, vele 'scheefheden' die wij voor 'regt' houden, dáaruit voortvloeijen dat men te lang met één gezelschap in één reiswagen heeft gezeten?

Het been dat ge daar links uitsteken moest, tusschen de hoededoos en het mandje met wasgoed; de knie die gij gedrukt hield tegen het portier, om de dame over u niet te doen denken dat ge een' aanval in den zin hadt op krinoline of deugd; de gelikdoornde voet die zoo bang was voor de hakken van den medereiziger naast u; de hals, dien ge zoolang links moest wenden omdat het dropt aan de regterzijde; zie, dat worden zoo alle ten laatste halzen, en knieën, en voeten, die

iets verdraaids bekomen.

Ik zal 't je nog sterker vertellen: wie in opstand komt of de nieuwe systemen weigert toe te passen, wordt op staande voet ontslagen. Dat zijn de feiten.

Ik houd het voor goed van tijd tot tijd eens te wisselen van wagen, zitplaats en medereizigers. Men kan dan de hals eens wenden. Men heeft dan meer kans om 'regt' te zien en 'regt' te loopen, zoodra men weêr vasten grond onder de voeten krijgt.

Of ook in den wagen die ten laatste stilhield zich iets verzette tegen de 'beëindiging der kontinuïteit' weet ik niet, maar zeker is dat het lang duurde voor er iets te voorschijn kwam. Er scheen een strijd van hoffelijkheid plaats te hebben; men hoorde zeggen 'Als het u gelieft, Mevrouw!' en 'Na u, Eerwaarde!'

In de VS zijn studies gemaakt waaruit blijkt dat werknemers, op vrijdagmiddag onderweg naar hun huis in de voorstad om van het vrije weekend te gaan genieten, tijdens die reis in ondergrondse of auto zichtbaar veranderen: hun gelaatsuitdrukking wordt anders, hun houding wordt losser. Eenmaal tuisgekomen verwisselen zij meteen hun werkkleren (kamouflagepakken) voor vrijetijdskleding, want het 'andere leven' gaat beginnen. En op maandagochtend herhaalt dit gedragspatroon zich in de omgekeerde volgorde. Iets wat ik u voorstel 'assimilatie' te noemen.

Hoofdstuk X Hersenspoeling

In het bijzijn van de verzamelde, roerloos toekijkende familie en zijn zwijgende kollega's buigt de dokter zich over het geval en stelt de diagnose.

Alles wat de mensen in beweging brengt moet door hun hoofd gaan, maar welke vormen de denkbeelden in een hoofd aannemen hangt sterk af van de omstandigheden. Zelfs het eten en drinken, waarmee men begint als gevolg van door de hersenen waargenomen honger en dorst, en waarmee men stopt als gevolg van door de hersenen waargenomen verzadiging.

De voorstellingen die de mensen van de konflikten van hun tijd hebben vormen een wezenlijk bestanddeel van de omwenteling zelf.

Het was half zeven, de tijd die ze hadden vastgesteld voor de bijeenkomst, en iedereen keek rond en wachtte tot een van de anderen iets zou zeggen. Tenslotte stond een lange kerel op, met een slepende stem verbrak hij de stilte.

brengt de vervreemding van de arbeid met zich mee dat de mens ook van de mens vervreemdt. Het maatschappelijk leven wordt louter een middel tot zelfbehoud, een middel om aan de kost te komen. Voor het overige beeldt men zich in alleen te kunnen leven.

De doktrine van het individualisme. Alsof de maatschappij een optelsom van individuen is, die ieder tot ‘zelfverantwoordelijkheid’ en ‘zelfbepaling’ dienen te worden opgevoed. Alsof de maatschappij een soort kaartenbak zou zijn.

De maatschappij bestaat niet alleen uit afzonderlijke mensen, maar ook en vooral uit verzamelingen, bijvoorbeeld grote groepen die in hun leven en denken bepaald worden door de op hen inwerkende

maar voor hun verlangens ontoegankelijke produktieverhoudingen. Sterker nog: de produktieverhoudingen - de maatschappelijke situaties - beïnvloeden en veranderen het individuele driftleven op beslissende punten.

Verkiezingen, akties van scherpschutters, voetbalwedstrijden, e.d. gelden als openbaar; het werk in een bedrijf, de opvoeding van kinderen, kontaktstoornissen, e.d. gelden als privee. De samenhang tussen al deze maatschappelijke ervaringen wordt geblokkeerd door de achterhaalde scheiding tussen openbaar en privee, tussen publiek en partikulier, tussen politiek en produktie, tussen de verkeerstaal en het werkelijk maatschappelijk vermogen (onvermogen) zich te uiten, tussen onderwijs/wetenschap/kunst en de ervaringen van de werkende massa's.

Toevoeging bij de tweede druk: Tegenwoordig ziet juist de partikuliere onderneming - het bedrijf waar men werkt - er uit als openbaar terrein (‘de maatschappij’), terwijl de vrijetijdsbesteding in parken, stadions, op autobanen en boulevards (‘de openbare weg’) wordt opgevat als privee-tijd, persoonlijke ontspanning, partikulier familieleven. (Zie ook hoofdstuk XVIII *De omgekeerde wereld.*) Het gezin, dat steeds meer wordt losgemaakt van zijn onmiddelijke samenhang met de maatschappelijke produktie, behoudt intussen alleen nog in schijn een binnenruimte met privee-karakter. In werkelijkheid verliest het met haar ekonomiese taken ook haar beschermende funkties en beslotenheid.

Het verlangen van de mensen naar een beter leven wordt als grondstof gebruikt door de amusementsindustrie. Hun werkelijke ervaringen worden uit elkaar gerukt als de onsamenhangende berichten van het journaal die ook elk uit een andere wereld lijken te komen.

Het ik, het subjekt, is noch het centrum van zichzelf, noch het centrum van de wereld - het heeft tot nu toe zichzelf daarvoor gehouden. Zo'n centrum bestaat in het geheel niet.

Gewoonten, het kulturele patroon, de opbouw van de persoonlijkheid, de ontwikkeling van de zintuigen, het bewustzijn - dat alles is

ingrijpend maar moeilijk onmiddellijk aanwijsbaar veranderd door het produktiesysteem van de laatste tweehonderd, driehonderd jaar: het bestaan van de mensen is steeds maatschappelijker geworden zodat ze nu ziek worden als ze geïsoleerd moeten leven. Ze worden trouwens ook ziek van deze manier van samenleven.

O, ik ben de hele dag bezig. Ik schilder mijn flat op. Ik was, ik kook, ik verzorg mijn planten. Ik lees. Ik bestudeer Russiese en Griekse ikonen. Ik teken zelf ook tegenwoordig. Ik doe boodschappen en verzorg mijn kat. Maar als er iets stuk is aan de elektriese apparaten raak ik in paniek, want daar breng ik niets van terecht. Ramen lappen, dat gaat best. Heus, ik rommel wel door. Maar het kontakt met mensen is zo minimaal, dat ik soms in mijzelf ga praten om te horen of ik dat nog wel kan.

Op straat vergewist hij zich voortdurend van de aanwezigheid van portieken, nissen, inhammen, waarin hij - op het moment dat de grote angst hem overvalt - met een sprong kan wegduiken.

Ik voelde mij een vreemde bij mijn ouders. Ik was één weigering: ik wilde niet eten, en later wilde ik niet praten.

Door zintuigen en zenuwen ontvangen wij berichten uit het lichaam en uit de omgeving. Wij verwerken deze berichten tot ervaring. Op grond van ervaring bepalen wij ons gedrag. Gebrekkige, vreemde, ontstellende ervaring kan leiden tot gebrekkig, vreemd, ontstellend gedrag. Het zou iemand de ervaring kunnen korrigeren dat zijn eigen moeder hem naar het leven heeft gestaan?

Om het alleen al van deze kant te bekijken: Hoewel enerzijds wordt toegegeven dat de gezinsverhoudingen troosteloos zijn, en dat de omgeving van de zieke gewoonlijk de grootste hindernis is voor zijn genezing, schrikt men terug voor het trekken van de konklusie uit deze ervaring.

Waarom trouwen de mensen? Zet een kruisje achter de reden die jij het belangrijkste vindt.

De mensen trouwen:

om samen veel geld te verdienen
om kinderen te krijgen
omdat ze van elkaar houden
om samen lief en leed te delen
om elkaar te helpen
omdat ouders, buren en kollega's dat verwachten.

De menselijke verhoudingen, die binnen dit systeem ontstaan, hebben het karakter van dode dingen - het is een schimmenwereld.

Volgens mij kun je in de meeste gezinnen spreken van terreur.

Het individualisme dat meent dat de maatschappij als het ware achteraf is ontstaan door de vrijwillige aaneensluiting van de individuen - het begrijpt niet dat deze individuen zonder de maatschappij niet kunnen leven. En de situatie verscherpt zich: hoe specialistieser zijn werk des te minder inzicht heeft iemand in de totale samenhang, des te vreemder wordt de wereld voor hem.

De breuk tussen fantasie en ervaring. De neutralisatie van de fantasie komt voort uit het onvermogen de grenzen van deze werkelijkheid te doorbreken, al was het maar denkbeeldig - om te beginnen. Maar men kan zich de situatie zelfs niet anders voorstellen.

Mond- en klauwzeer. Het onvermogen het probleem bewust te maken. Te praten, vragen te stellen, plannen te maken, aktief te worden. Vanuit de behoefte de wereld herkenbaar te maken, de vijand zichtbaar te maken. Vanuit het verlangen naar vereenvoudiging van de verhoudingen.
(We leren het wel. Spreekvaardigheid in zestien lessen: U gaat elk debat aan en schakelt daarbij hoffelijk maar zeer doeltreffend elke tegenstander uit.)

De maatschappelijke verhoudingen kunnen in het algemeen slechts gedacht en niet zintuigelijk waargenomen worden.

(De komplotten achter de schermen? - Hierover later meer.)

Het persoonlijk en gemeenschappelijk lot lijken uiteen te lopen, of zelfs tegengesteld aan elkaar. *Zaken gaan voor het meisje.*

Zo is er het antropologies onloochenbare feit dat de mens zich aan zijn omgeving wil aanpassen. De behoefte aan ordening, zinvolle plaatsbepaling, weegt zwaarder dan een of andere vrijheidsteorie. Ieder mens komt tenslotte voort uit een konfliktsituatie; hij is onvermijdelijk gefrustreerd en de vervulling van zijn verlangens is steeds afhankelijk van andere mensen.

Ze ging zachter praten toen we hem in de aangrenzende kamer hoorden. Dat ik met haar alleen was veroorzaakte al moeilijkheden. Nadat we ons afzonderden in de slaapkamer om niemand in de weg te zitten hoorden we hem heen en weer lopen, stampen en uiteindelijk de voordeur dichtsmijten. Zij schudde haar hoofd: 'Nu hoor je zo de banden gieren.' Een minuut later hoorden we de auto de straat uit scheuren.

een slag om de arm;
een klap in het gezicht;
een aanval in de rug;
een stoot onder de gordel;
een trap in het kruis;
een tik op de vingers;
een steek onder water;
een draai om de oren;
een gat in de hand;
een vinger tegen het voorhoofd;
een veeg uit de pan;
het mes op de keel;
het bloed onder de nagels;

Hij: 'Als ik niet bestond zou niemand mij missen.'

Zij: 'Vroeger ging ik winkelen als ik me depressief voelde.'

Kaalslag. De ontwikkeling die zich onder ons, rondom ons en in ons voltrekt.

Hoe kan iemand, die niet blind en doof is, in deze tijd leven zonder schizofreen te worden?

Je ziet dat er steeds meer mutaties optreden: de hele samenleving is bezig in ons lichaam, niet alleen in ons bewustzijn. Schizofrenie is één manier om tegen de sociale dwang te protesteren, maar een buitengewoon ineffektieve manier. Het is evenzeer een vlucht. Een vlucht waarheen?

Maar dan moet je die valse scheiding tussen het innerlijke en het uiterlijke afbreken. Je moet uitzoeken wat nu eigenlijk binnenwereld en wat buitenwereld is.

die nooit spontaan kunnen handelen, praten of kijken, maar altijd zichzelf zien handelen, praten of kijken, zodat er van handelen etc. nauwelijks nog sprake kan zijn, omdat de toeschouwer en censor zijn 'double' tenslotte niet meer op de voet volgt of begeleidt maar een paar passen vóór hem uit gaat lopen.

Daar waren ze weer, de patiënten, de echte zieken, de ingebeelde zieken, zij die last van hun zenuwen hadden en vooral ook de angstigen. Ze waren allemaal naar het grote ziekenhuis gekomen en ze werden allen ondervraagd.

Achteruit een doodlopende steeg in vluchten.

Achter de deur van de isoleercel zijn nog drie deuren. Daarachter zit een man. Hij zit er al vier jaar. Hij wil er niet meer uit.

Het geluk zit in een klein hoekje. De wisselwerking tussen de openbare en de persoonlijke sfeer is verstoord. Niet omdat de stadsmens 'massamens' zou zijn en geen gevoel meer zou hebben voor de kracht van het eigene, maar omdat het de stadsmens niet meer lukt het steeds gekompliceerder wordende leven van de stad zó te overzien dat het stadsleven voor hem openbaar is. Hoe meer de stad in haar geheel (wat er achter de gevels gebeurt, hoe en welke beslissingen worden genomen, hoe de beslissingen met elkaar in verband staan, hoe de beslissers met elkaar relaties onderhouden) uitgroeit tot een onontwarbaar netwerk, een onkontroleerbaar apparaat, des te meer gedraagt de stadsmens zich als een holbewoner: hij trekt zich terug

in zijn privee-sfeer, erger nog, hij trekt zich terug in zichzelf. (Denkt hij.)

Wat hij denkt, wat hij zich voorstelt, wordt door radio en tv, ouders en onderwijzers, boek en krant, kerk en staat, radikaal gescheiden van wat hij het grootste deel van zijn leven uitvoert: zijn arbeid blijft hem vreemd, zijn werksituatie blijft onbegrepen. In zijn vrije tijd wil hij zich aan die druk onttrekken op schijnbaar partikulier terrein. Zijn gevoelens, illusies en verlangens (en niet die van hem alleen) worden door de massamedia overgenomen en gestabiliseerd. De sociale fantasie van de kijkers - het eigenlijke medium van de tv - wordt niet ontwikkeld, maar gefikseerd. Een zittende kijker kan niets veranderen.

Mensen die in het arbeidsproces de grootste aandacht moeten besteden aan gedeeltelijk gebruik van zintuigen en hersenen, genieten van de totale en uitzichtloze situaties die de tv- of filmheld met inspanning van al zijn krachten probeert te overwinnen.

Zonder gedachten in het hoofd neemt de mens geen feiten waar, zei Pavlov al. Niemand denkt blanko, hij *neemt* de feiten altijd waar vanuit een bepaalde gezichtshoek (óf hij neemt ze niet waar). Voor zover hij zijn ervaringsfeiten werkelijk doordenkt, doet hij dat niet met een ‘leeg’ bewustzijn maar met een bewustzijn dat door zijn miljeu en maatschappelijke positie gevormd is en wordt (een ‘scheef’ bewustzijn). Ook hier bestaat de vrijheid niet uit de mogelijkheid zich met ‘het zuivere denken’ te kunnen bezighouden, maar met het bewust hanteren van de eigen vóóroordelen en vóórbeelden.

Iemand de ogen uitsteken.

Blinde vinken: hoe minder ze zien hoe beter ze zingen.

Ondanks alle verschillen in perspektieven, belangen en achtergronden van individuen en klassen is er een algemene (maatschappelijke en historiese) ervaringswereld. Wat door de mensen in een bepaalde tijd als belangrijk wordt opgevat is dus zowel subjektief als objektief voorgevormd. De waarneming is geen onveranderlijk, natuurlijk gegeven. Zelfs het primair zintuigelijke waarnemen is produkt van een be-

paalde trap van beschaving. De mensen ervaren ‘de wereld’ binnen dat sociaal en histories gevormde kader. Van dit kader worden zij zich niet of nauwelijks bewust.

Hoofdstuk XI Vader en zoon / Een afgeluisterd gesprek

Shell Sr.	‘Er schijnt niets anders op te zitten! Ik sta er financieel niet goed genoeg voor om het uit te vechten.’
Shell Jr.	‘Maar we hebben toch zo'n massa petroleum!’
Shell Sr.	‘Ik heb heel wat petroleum, ja, maar voor het grootste deel zit dat onder de grond. En ik ben niet alleen aangewezen op de arbeiders, maar ook op de banken, de ondernemersbond, de Kamer van Koophandel, het ministerie.’
Shell Jr.	‘We gaan onze zaken dus regelen zoals die kerels het voorschrijven, vader? Maar u hebt toch petroleum en als u een regeling treft met de werklui, dan zal ze blijven vloeien. En het is de enige petroleum in deze staat!’
Shell Sr.	‘Ja, zoon, maar petroleum is geen baar geld, het moet verkocht worden.’
Shell Jr.	‘Bedoelt u, dat de anderen ons zullen boykotten als u zelf met de stakers gaat praten?’
Shell Sr.	‘Ik weet het niet, zoon, zoiets heb ik nog nooit meegemaakt, ik kan niet precies zeggen wat de anderen zouden doen. Wat ik wel weet is dat ze nóóit zullen toestaan dat ik deze staking voor hen verlies. Ze zouden een manier vinden om mij er onder te krijgen, zo zeker als morgen de zon opgaat!’
Shell Jr.	‘Maar vader, dan kunnen we met ons eigen bedrijf niet eens doen wat we willen!’
Shell Sr.	(geamuseerd) ‘Zaken zijn zaken, jongen, het is geen teepartijtje. Bezit is moeilijk te veroveren en er zijn altijd mensen die proberen het je afhandig te maken. Als je zeker wil zijn van je geld, dan moet er orde zijn. De ondernemers moeten één lijn trekken. Het kan hard klinken, maar zo is 't leven nu eenmaal.’

Gekras. Fluittonen. Een storing van zeker acht minuten.

Shell Jr. ‘Maar gaat u heus geld geven voor dat plan?’

Shell Sr. ‘Natuurlijk, jongen, waarom niet?’

Shell Jr. ‘U bent van plan het presidentschap te kópen!’

Shell Sr. ‘Och, als je 't zo noemen wilt, jongen...’

Shell Jr. ‘Nee, dat ís 't, vader!’

Shell Sr. ‘Ach, dat is één manier om de zaak te bekijken. Je kunt voor hetzelfde geld zeggen dat wij ons verdedigen tegen de konkurrenten, die ons er uit willen werken. Als wij ons niet om de politiek bekommeren merken we na de verkiezingen dat we onszelf de das om hebben gedaan. Aan de Oostkust heeft een groep dure kerels een paar miljoen bij elkaar gelegd om die generaal te laten kiezen. Wil je díe dan misschien als president?’

Shell Jr. ‘Het is vuil spel, vader!’

Shell Sr. ‘Dat weet ik wel, maar we hebben geen keus.’

Shell Jr. ‘Kunnen we ons niet gewoon bij ons eigen bedrijf houden?’

Shell Sr. ‘Dat bestaat niet, jongen - ze drijven je op allerlei manieren in 't nauw! Ze zitten je dwars bij de raffinaderijen, ze zitten je dwars op de markt, ze zitten je dwars bij de banken. Je móet groeien en meedoen, anders vegen de anderen je onder de tafel.’

Shell Jr. ‘Maar wat hebben de ambtenaren en de president daar mee te maken?’

Shell Sr. ‘O, die hebben er heel veel mee te maken, zoon. Wij moeten er als de kippen bij zijn als de bel gaat. Hoe krijgen we de rechten om pijplijnen aan te leggen? Hoe krijgen we faciliteiten aan de havens? Wat zou er van onze zaken terecht komen als we niet in de gaten hielden dat de juiste politici worden gekozen?’

Shell Jr. geeft geen antwoord.

Shell Sr. ‘'t Is heel mooi en best wat de geleerden in hun studeerkamer zitten uit te denken over de wereld en hoe het er eigenlijk toe zou moeten gaan, maar zo moet je de zaken niet bekijken, jongen. Petroleum moet er komen en wíj weten hoe je dat spul uit de grond krijgt, wíj zijn de kerels van wie ze 't moeten hebben. Wat ze jou op school leren over “demokratie”, “idealen” en “algemeen belang” - hoogdravende woorden, jongen, maar ik zie iedere dag de praktijk. Jij

	praat over wetten en volksvertegenwoordiging, maar er bestaan ook hele praktiese ekonomiese wetten en daar kan geen regering of parlement tegenop. Dit is de eeuw van de petroleum en wie de petroleumproduktie aan banden probeert te leggen kan net zo goed de Niagara-waterval gaan indammen!'
Shell Jr.	zwijgt nog steeds.
Shell Sr.	grinnikt om zijn eigen vondst.

Geluid: De geweldige invloed die uitgaat van het miljeu van een ondernemer - waar in het gezin (onder het eten, bij de borrel, in de auto, op de ski's) de groei van het bedrijf, de mogelijkheden, de kansen en de visie voortdurend naar voren komen - wordt onderschat. Men onderschat de vormende invloed daarvan op de volgende generatie.

Wat in zo'n ondernemersgezin natuurlijk ook altijd voelbaar is - zeker ook voor de kinderen - is de stress van het ondernemerschap, de spanning waarin ondernemers doorlopend (ook tijdens het diner en de zeilwedstrijd) moeten leven, met de twijfel of de genomen beslissingen juist zijn, alsmede de verantwoordelijkheid die zij voelen voor de mensen die bij hen werken. De boter bij de vis wordt dúúr betaald.

Het ondernemerschap lijkt misschien in de ogen van de mensen die er van onderaf tegenaan kijken iets heel aantrekkelijks, maar het zaait diep in het hart van de betrokkenen toch veel twijfel - waardoor de zoons ook heel goed weten waar ze aan beginnen.

Beeld: Jongen op grasveld, zwaaiend met hockeystick, op zijn sproetengezicht een brede grijns. 'Ik wil absoluut niet in de zaak, ik wil dierenarts worden of nog liever piloot!'

Beeld: Ondernemer midden in lichte fabriekshal, kijkt met iets dichtgeknepen ogen recht in de kamera. 'Nou, ik ben in de buitengewoon gelukkige omstandigheid dat ik twee zoons heb die wel houden van dit soort... van een dergelijke job. De oudste is sinds kort onder-direkteur en de jongste wordt eerdaags benoemd tot bedrijfsleider van deze dochteronderneming.'

Aanbevolen literatuur: *Het estafette-stokje.* Vergelijkende gedachten over het opvolgingsprobleem, door drs D.S. Jansen, bedrijfspsycholoog.

Opmerking van een kijker: ‘De ondernemers, die van boven geven en van onderen nemen.’

Flash-back. Met de twijfel of de genomen beslissingen juist zijn, alsmede de verantwoordelijkheid die zij voelen voor de mensen die bij hen werken.)) Daar waren tegen twaalven nogal wat stakers, die in groepjes bij elkaar stonden, maar alles was kalm en rustig. Naar het leek was de politie bang dat het niet zo rustig zou blijven, want er kwam versterking. De marechaussees te paard, die de hele ochtend al klaar stonden, waren er snel met een hoge baas, en ook de burgemeester kwam. Toen kommandeerde de luitenant zonder waarschuwen ‘Straten schoonvegen’ en de mannen te paard sloegen met hun gummistokken zo op het volk in. Alles spatte weg, alles spatte weg, de huizen en de winkels in. ((De boter bij de vis wordt duur betaald.

Hoofdstuk XII In de direktiekeet

Hij trok z'n das recht, stak z'n vinger even tussen het strakke boord van z'n overhemd, wrong z'n nek wat los, nam een sigaret, verschoof de witte papieren op z'n buro, blies over het toch al smetteloos spiegelende schrijftafelblad, leek op het punt de telefoon te pakken, deed het niet, trok z'n brede manchetten recht, poetste z'n zegelring wat op en ging toen plotseling (ontspannen?) achterover zitten in z'n draaistoel zodat hij z'n benen kon strekken en z'n voeten op het buro kon leggen - twee grote blote voeten, tussen het verzilverde inktstel en het vlekkeloze vloeiblad: twee witte klompen vlees, nee vier (van hun kant uit gezien ook de twee spiegelbeelden in het glanzende tafelblad). Hij wees over z'n schouder naar de spreuk aan de wand achter hem: *Maak u niet bezorgd over zaken waaraan u toch niets kunt veranderen.*

Eén plaatje zegt meer dan duizend woorden.

Gebarentaal. Hij zet uiteen dat sommige managers hun woorden met hun houding tegenspreken. Wanneer een chef bijvoorbeeld zegt: ‘Van nu af aan zullen wij gaan samenwerken op voet van gelijkheid en met wederzijds vertrouwen’ en daarbij zijn jasje dichtknoopt, de armen kruist, de benen over elkaar slaat en zijn kin omhoog steekt.

TV-interview:

‘Wanneer je maar één artikel hebt, dan lukt je alles!’

‘U bent zoals dat heet een telg uit een oud bakkersgeslacht.’

‘Klopt. Maar pas na de oorlog zijn we echt in het groot begonnen.’

‘U hebt in die beslissende tijd eigenlijk, als ik 't zo mag zeggen, “ingebroken” in de beschuitmarkt.’

Vette lach. ‘Tegenwoordig noemen we dat de ontbijtmarkt, jaha!’

‘Wat was eigenlijk uw specialiteit waardoor u beslag op zo'n groot marktsegment wist te leggen?’

‘Bros.’

‘Bros?’

‘Ons beschuit was bros.’

‘Hoe wist u dat de konsumenten brós wilden?’

‘Nou, dat hebben we natuurlijk onderzocht. Het eerste schot was intuïtief, maar bij onderzoekingen onder huisvrouwen bleek al gauw dat het een schot in de roos was geweest.’

‘Marktonderzoekingen?’

‘Marktonderzoekingen, ja.’

‘En zo hebt u laten uitzoeken welke kwaliteit of eigenschappen...’

‘Ja, in vergelijking met de konkurrentie, welke eigenschap het publiek het meest waardeerde. Bros dus. En daarop zijn wij verder gezeild.’ Breed lachend. ‘Ja, met een duur woord mag je het nu inderdaad wel koncern noemen. Ik heb grote en kleine bedrijven overgenomen, met personeelsbezettingen van 25 mensen maar ook wel van 200 man. Tenslotte kwam ik op een totale personeelsbezetting van 750 - en dat was een hele hap.’

De behoeften van de konsument. Een dorstige vrouw in een uitgedroogd landschap. Een man - met in de linker hand een glas met water en in de rechter hand een beker met water - loopt op haar af en vraagt: Aan welke drank geeft u de voorkeur?

Nog een wandspreuk - met rode blokletters op de kantinemuur geschreven: *In de boekjes heet het dat Berlage de beurs bouwde, maar de arbeiders keken warempel niet werkloos toe.*

En is het gelukt? vroeg moeder.

Dat kan je net denken, zei vader die z'n jas aan de kapstok hing. We komen daar binnen met z'n vieren, zegt de direkteur: Wat wensen de heren? Dus zeggen wij: Loonsverhoging. Begint hij te lachen. Dat zal niet gaan, zegt hij.

Je had moeten zeggen: Dat zullen we dan wel eens gaan vertellen, zei moeder.

Dat zeiden we ook, zei vader. O, jullie zijn gestuurd door de anderen, zegt hij. Precies, zeggen wij en hij meteen weer: Dat had ik niet begrepen. Als de heren even willen gaan zitten. En wij zitten. Willen de heren iets roken? Wij slaan dat niet af. De heren willen loonsverho-

ging? Hij praten en praten.

Maar daar had je toch goed naar moeten luisteren, zei moeder.

Dat hebben we ook gedaan, maar we begrepen niet wat hij allemaal zei. Wat we wel begrepen: hij zei: Jullie hebben al twee keer zoveel loon als een paar jaar geleden.

Alles is ook twee keer zo duur geworden, had je moeten zeggen, zei moeder.

Dat zeiden we ook, zei vader. Maar toen zei hij: Ja, dat komt ervan. Als jullie in de broodfabriek meer willen verdienen moet ik de broden in de winkels duurder laten worden.

Maar in de krant stond pas nog dat de fabriek een heleboel winst gemaakt heeft, zei moeder.

Dat zei ik ook tegen de direkteur, zei vader.

En toen?

Toen zei hij: Jullie twee keer zoveel, ik ook twee keer zoveel.

Eerlijk is eerlijk.

Toen kon je wel inpakken, zei moeder.

Dat deden we ook, zei vader. We hadden die sigaretten nog maar half opgerookt, maar we hebben ze zó in z'n zilveren asbak laten liggen. Eérlijk delen...!

Hoofdstuk XIII Een krachtmeting

‘nog even de aarzeling, tussen wel en niet, schelp of breuk, en dan de hete snauw en het verminkte wegsluipen, de verspreiding, oplossing in vluchtvocht, de duisternis als flagrante dageraad, als alles uit de hand glipt’

(nou, nou, híj durft)

‘een volmaakte harde nacht, een kolf in de muil gedreven, astmaties hijgen en bonzen tegen een stinkende aarde aan, een mestgrond’

(kan het geluid wat zachter?)

‘de laatste weerstand, die de gezwollenheid van bepaalde lichaamsdelen, de uitgemergeldheid van andere, tot dan toe welwillend verborgen had, begaf het’

(herhaal dat eens, maar dan droger... já!)

‘de laatste weerstand begaf het’

het verdwijnen van de spanning der spieren is oorzaak van onder andere: dof half-gesloten ogen, slappe gerimpelde wangen, haperingen van het lichaam zoals een flauwe bevende spraak, langzame moeilijke ademhaling, eindelijk in gereutel overgaande, en een verlamming van de slokdarm zodat vloeibare stoffen met een borrelend geruis in de maag vallen en vaste spijzen blijven steken

TERWIJL DE WAS DROOGT

Op de trottoirs waren gisteravond nog bloedsporen te zien. Talloze huizen hadden kogelgaten.

(de shock-toestand, de totale ontreddering die heerst na deze uitbarsting van geweld, wordt weergegeven door een shot van g. die met zijn hoofd tegen de tafel is gevallen, zijn gezicht in een bord bonenbrei / de brei druipt langs zijn gezicht / de shot wordt afgewisseld met een opname van een omgevallen kop koffie, waarvan de inhoud zich eveneens langzaam verspreidt over de tafel / aan het eind van de film geeft k. een indruk van de emotionele toestand waarin ze verkeert door zich als een vogelverschrikker te bewegen)

Plotseling wurgde zij hem. Ze had dadelijk zo krachtig gedrukt dat hij zelfs geen tijd had het als een grap op te vatten. Ze merkte dat er iets uit zijn neus droop. Hij rochelde. Tenslotte hoorde ze een geluid alsof er iets brak. Alsof er op een hobbelige weg plotseling een steen tegen de onderkant van de auto slaat. Alsof.

doden	*= veroorzaken (ophouden (levend zijn))*
vgl.	*: ik doodde hem bijna*
	ik veroorzaakte bijna (hij (ophouden (levend zijn)))
	ik veroorzaakte (hij bijna ophouden (levend zijn)))
d.w.z.	*ik kon me nog net inhouden*
of	*: hij was bijna dood*

‘weerstand begaf het, begaf het, begaf het, ’

ik beveel	- jij komt
jij beveelt	- hij komt
hij beveelt	-
wij bevelen	- jullie komen
jullie bevelen	- zij komen
zij bevelen	- ik kom

‘Wat de staat zegt moet onverbiddelijk geschieden. Wij vinden het belichaamd in het militaristiese systeem.

Het is één machine. En zegt de generaal: Schiet! - zo schieten allen, waarop dan ook: al is het op het hart van Jezus Christus.'

hij beveelt -

hij beveelt - wij weigeren

(herhaal hier het journaal, maar nu sneller... já!)

/ eind juni revolte van vrouwen te A. tegen honger - begin juli stakingen - 's avonds schiet de politie op het volk - soldaten weigeren - 3 juli: demonstraties verboden, marechaussee paraat - 4 juli: staking van één dag van 20.000 arbeiders - haven, bouwvak, munitiewerkplaatsen, scheepsbouw, metaal - ondanks verbod staking in de meeste grote bedrijven - 8 doden, 20 gewonden - aantal soldaten weigert te schieten - baanwachter houdt trein met konvooi soldaten tegen - ook beweging in andere steden: zeeliedenstaking te R. - broodrelletjes te F. - herhaalde demonstraties van gemeentewerklieden te H. - grote avondbetoging tegen de honger te G. (lege broodtrommels naar huis van de burgemeester gedragen) - samenscholingen te K. voor levensmiddelenpakhuizen, door militairen in oorlogsuitrusting bewaakt - /

/ de overige wijken worden bewaakt door de burgerwacht - de stad is verdeeld in vakken - ieder lid vraagt zich af in welk vak zijn straat ligt - in dat vak hoort hij tuis - ieder vak heeft een kommandant - ieder vak heeft een alarmplaats op de lidmaatschapskaart aangegeven - de alarmplaats blijft geheim - het alarmsein is het luiden van de torenklokken - op de alarmplaats ontvangen de leden op vertoon van hun lidmaatschapskaart de wapens, de munitie en het onderscheidingsteken - men verzamelt zich aldaar vaksgewijs in afdelingen die vervolgens ieder naar hun vak marcheren, waar zij nadere bevelen van hun vakkommandant ontvangen - /

'weerstand be'

Hij kwam met een atletiese sprong naderbij en brak haar nek. Het geluid van een staaf in natte doeken die knakt.

Een rilling ging door haar lichaam. Eén voet spartelde als een gestrikte vogel.

‘begaf het, begaf het begaf het, ’

zij bevelen -

zij bevelen - ik (ont)kom

Hoofdstuk XIV Tussen haakjes / Een rookgat

Waarschuwing vooraf.

Voor het schrijven van deze tekst beschikken wij maar over weinig tijd. Om die reden hebben we verschillende eerder verschenen publikaties gekombineerd en tot een nieuw geheel omgewerkt - in plaats van diep in te zijn gegaan op de talrijke afzonderlijke kwesties. Toch hebben we deze problemen vanaf het begin van ons onderzoek nooit uit het oog verloren; ze komen echter slechts indirekt ter sprake.

Zo suggestief is het ‘objektieve’ karakter van deze dunne droge werkwijze: het schilderen is vlak en bros. De aangebrachte verf wordt met een scheermesje bijna weer volledig afgekrabd, zodat het in de meer dichtgeschilderde en heldere partijen alleen nog poreus en in puntjes op de doorzichtige weefselstruktuur van het linnen blijft staan. Het veelgebruikte roodbruin doet aan lichtdrukken denken. Daarmee suggereert hij nog eens het dokumentaire karakter van de beschrijving. Zoals de techniek om enkele veelbetekenende fragmenten uit de werkelijkheid te kombineren leidt tot een verhoogde mate van nuchtere en berekende organisatie in het beeldvlak.

Zij staan er niet langer op in ‘hun eigen woorden’ te spreken, maar zij kunnen gezien (gehoord) worden als de poppen van buiksprekers door wiens tussenkomst ‘Niederschriften’ (Freud) ontstaan waarvan men niet langer kan zeggen dat de betekenis direkt samenvalt met de bedoelingen van de auteur, of een regelrechte voorstelling van de wereld is,

maar waarvan het ‘betoog’ begrepen moet worden door de ontcijfering van beelden uit het onbewuste.

Het naast elkaar plaatsen van citaten/tekstbrokken leidt niet tot schifting van betekenissen (en tot toch weer een nieuw verhaal) maar tot konfrontatie.

Niet via één droom maar via vele dromen komt de waarheid aan het licht.

Een bal die incestueus heen en weer wordt gespeeld tussen maker en publiek, terwijl beide partijen een afgeronde overtuiging voorwenden.

De motie van S. wordt bij zitten en opstaan verworpen.

De enige beweging waartoe hij in staat lijkt is de kreeftegang.

'Ik geloof dat het betoog van een auteur altijd hetzelfde is. Maar het is erg inspirerend om met elke tekst de vorige tegen te spreken.'

'Zíj houden van boeken die vol staan met dingen die zij al weten, meeslepend en zonder tegenstrijdigheden uiteengezet...'

'De standpunten moeten worden uitgewerkt door ze te veroveren op de tegenstander - ook op de tegenstander in onszelf.'

Tese. Antitese. Protese.

De held is een typies marginale figuur, een zwerver, vaak een wees, in ieder geval zonder familiebanden, heen en weer geslingerd door de wendingen en wentelingen van het lot.

Hij zat een beetje ineengedoken aan tafel, in z'n badjas. Hij had geprobeerd zich de droom te herinneren die hij had gehad juist vóór het wakker-worden. Een onaangename droom.

Een jonge vrouw met loshangend haar staat bij een bomkrater te schreeuwen. Geluidloos. Onder haar armen beginnen zich grote donkere vochtplekken af te tekenen.

Intussen is het een godverlaten zondagmiddag in een provincie-stad: schimmelige stilte bij de pompstations, de kantoorgebouwen, in de bars en automatieken, op de balkons.

Palimpsest. Een perkamentrol die na afkrabbing van de oorspronkelijke tekst, opnieuw (door anderen) beschreven wordt.

Daarna liet hij het bad vol lopen en strekte zich zuchtend uit in het warme water. Hij lag stil en ontspannen. Luisterde. Met gesloten ogen probeerde hij zich de droom te herinneren, maar ook nu bleven de beelden ergens steken.

Het trage maar ononderbroken verstrijken van de tijd, een beweging die ongrijpbaar en onzichtbaar is, die langzaam maar zeker alles uitholt of wegspoelt of vreemde nieuwe dingen aanvoert zonder dat iemand 't merkt (tenminste niet op het moment zelf).

In twee stromen loopt het riviertje door de stad, maar is daar bijna niet terug te vinden, zo zit het onder straten, pleinen en huizen opgesloten in het beton. Vrienden van ons hebben een kamer waar je het stromen van het water onder de vloer duidelijk kunt horen. Op enkele plaatsen in de stad is een gracht of vijver gemaakt van het vrijgekomen water, met zelfs wat vogels en eilandjes.

Het belangrijkste voordeel van deze beschrijvingswijze is dat de auteur geen kant en klare resultaten oplepelt, waarvan men niet weet hoe hij ze verkregen heeft, maar dat hij gelegenheid geeft het hele onderzoeksproces mee te maken. Weliswaar wordt het onderzoek niet letterlijk herhaald, met alle details, vergissingen en omwegen, die meer dan 25 jaar hebben gekost, maar de wezenlijke knooppunten worden aangegeven. Bij de definitieve korrektie van de feiten vóór de druk van het boek heeft de schrijver weer de talloze stegen en zijpaden nagelopen om tenslotte de hoofdlijn vast te leggen. Dit onderzoek verloopt niet systematies; het maakt een gekompliceerde beweging die moeilijk te overzien is. Het gaat vooruit doordat het terugkeert tot zichzelf, waarbij vaak doodlopende wegen worden ingeslagen.

Dan blijkt die godverlaten wereld plotseling een wereld zonder substantie te zijn, een irrationeel mengsel, ondoordringbaar maar tegelijk ook poreus. Wat vroeger het stevigst scheen valt nu als verdroogd leem uit elkaar - en de lege doorzichtigheid waarachter eens droomlandschappen te zien waren wordt nu een glazen wand waarachter men vergeefs en niet begrijpend zwoegt als een hommel achter een vensterruit, zonder er doorheen te kunnen komen, zonder zelfs tot

zich door te laten dringen dat men hier niet verder komt.

Het denken in begrippen begint pas daar waar het bewustzijn ophoudt de dingen weer te geven zoals men ze spontaan waarneemt; ophoudt de voorstellingen van die dingen alleen maar te herhalen. Het begrijpen begint waar het bewustzijn zich inspant gericht en krities de dingen zelf evenzeer te onderzoeken als de voorstellingen die men van die dingen heeft. Een verschijnsel begrijpen, d.i. duidelijk maken wat de plaats en de betekenis ervan is binnen het geheel, het systeem van wederzijds op elkaar inwerkende verschijnselen, waarin dat éne fenomeen zich zó ontwikkelt - met een noodzaak die door een kombinatie van omstandigheden aan het oog wordt onttrokken. (Waarom?

Het piekeren vindt plaats op het punt precies boven de neus, waar neus en wenkbrauwen elkaar treffen: dwarsliggende lijnen, haakse rimpels, en de scherpe plooien die zich links en rechts over het voorhoofd voortzetten: de barsten in een gezicht, een ster in de spiegel.

Ze keek hem even oplettend aan en toen zag ze het:	hij had een dikke kop gekregen.
Ze keek hem even oplettend aan en toen zag ze het:	hij droeg een duurdere bril.
Ze keek hem even oplettend aan en toen zag ze het:	hij had z'n snor laten staan.
Ze keek hem even oplettend aan en toen zag ze het:	z'n linker mondhoek was uitgezakt, hing er hulpeloos bij.
Ze keek hem even oplettend aan en toen zag ze het:	hij had z'n aantrekkelijkheid voor haar verloren.

Een geval dat bijvoorbeeld typies voor het systeem is, is dat van de warenverhoudingen tussen de mensen. We zullen daarvan uitgaan als van een bijzonder onmiddellijk geval aan de hand waarvan de alge-

mene omtrekken van het geheel, van het konkrete systeem, opgehelderd kunnen worden. We zullen ons alleen dan op andere gebieden begeven als we daar stuiten op materiaal dat voor zichzelf spreekt.

Het materiaal dat op deze wijze bijeen kan worden gebracht is van een verwarrende veelvoud: vorm en toon, karakter en gewicht wisselen per fragment. De zeer uiteenlopende fragmenten verwijzen echter slechts naar de scheuren die door het materiaal zelf lopen. Juist aan de voegen in het beeld moet men blijven vasthouden.

Hierin pleit hij voor doorwerking van de onzuiverheid der dingen in de poëzie, dus ook de morsvlekken bij het eten, de bezigheden waarvoor je je schaamt, de kreukels, de dromen, inbeeldingen, liefde- en haatuitvallen, schokken, trillingen, rillingen en twijfels, ontkenningen, beweringen, ontkenningen, beweringen - de uitwerpselen, de geheimen van tastzin, reukvermogen, smaak, geilheid, het zweet, het geruis - zonder iets bewust te verzwijgen. ‘Wie de slechte smaak ontkent, de scherven verbergt, de bloedvlekken snel bedekt, verkilt tot ijs.’ (Een grafstem.)

Wat wij toen zagen is mij altijd bijgebleven.

Hoofdstuk XV Een kort werkbezoek

Een donkere tochtige binnenplaats geeft toegang tot een soort kantoor (vol met houtskooltekeningen uit Martha's akademiese tijd, schetsen die aan het werk van Käthe Kollwitz doen denken (benauwend eenzame hoofden op grote lege vellen), foto's, projektie-apparaten, vuile glazen)

waar een buitengewoon lange magere man de bezoeker welkom heet. Martha komt slechts tevoorschijn uit haar hol voor mensen die zij werkelijk wil zien; beurtelings is zij dan venijnig, schichtig of sprankelend, enerzijds trots op het feit haar werkstukken voor zichzelf te hebben kunnen houden,

anderzijds lijdend onder de afwezigheid van een sukses dat zij onder elk beding weigert.

Zij is zeer spaarzaam met sympatiebetuigingen en oneindig wantrouwend. Heeft men haar hart gewonnen, dan toont zij zich aanhankelijk en spontaan als een kind, charmeert, straalt en pronkt.

Men gaat de galerij binnen door een kralengordijn op te tillen: het domein waar de poppen - dikwijls bijna een meter hoog - staan, hangen, zitten, liggen, sommige stuiptrekkend en reutelend in de meest onmogelijke houdingen, de handen met zeven of acht vingers gekromd, de palm naar boven gekeerd.

Het vertrek is bekleed met antraciet-grijs fluweel, geen daglicht komt er ooit binnen en op suggestieve wijze zijn de monsterlijke poppen - de gedrochten - belicht.

Martha lijkt zelf nog steeds verwonderd, verschrikt, gefascineerd, door de hele wereld van zelfportretten, metamorfosen, onderkruipsels, heksen.

Draden, ijzer, touw, apehaar, strikken, lapjes, dons, vogelveertjes, bessen, spijkers, parels, soms een mensentand vooruitstekend uit een opengevallen bek.

Skeletten, kleiresten, afval, broodkorsten, volle asbakken, bh's, korsetten, veters - met dat alles wordt een pop opgevuld.

Er gaat iets gewelddadigs, sombers en oorlogszuchtigs van de vermommingen uit.

Martha duwt de bezoeker het atelier boven de galerij binnen, een alchemisties hol vol spiegels, linnen, lijsten, oude jurken, kralensnoeren, haarvlechten,

een atelier waar de wc nooit doorgetrokken wordt en waar alles door korsten bedekt lijkt,

de wasbakken met purperen verf of met mengsels van bloed, poeder, zaagsel, grote ovalen van groen en diepzwart in het bad, vervloeiend tot de meest fantastiese kleuren.

Tussen duizend schelpen, naaktfoto's van Marilyn Monroe, Grace Kelly, afbeeldingen van vergasten in Bergen-Belsen,

staart het glazen oog van een opgehangen pop de bezoeker aan.

In de openstaande laden telkens weer foto's van de moord op Sharon Tate. Martha: ‘Ik ben een dievegge, een parasiet, een bloedzuiger. Ik laat mijn poppen nee zeggen, ja zeggen. Ik ben een Eskimo-kind en zing, ken je dat?’

Martha tikt ritmies met haar voet op de vloer.

‘Ik sla je - ik dood je - ik snij je hoofd af - huhuhu -

Ik snij je arm af - en nu de andere - ik hak je been af - huhu - en nu het andere - huhuhu -’

De bezoeker begint zich onbehaaglijk te voelen en kijkt om zich heen naar de nooduitgang.

Kraters, sleuven, spleten, overheersend zwart en roze, in het nog niet in een definitieve vorm omgezette materiaal van gips, wol en zemelen,

lijken op vagina's.

Luttele vierkante centimeters opengereten lappen op massagraven. Alle poppelijven hebben bloedrode borsten met glazen tepels.

Laten we eens aannemen dat we vol verbazing ‘ah!’ zeggen, dan speelt zich in ons het volgende af: wij laten de onderkaak zakken, leggen de tong plat onder in de mond zodat een enorme ruimte ontstaat. Tegelijkertijd stuwen we met behulp van het middenrif adem uit de longen, geven die door aan de stembanden en het strottehoofd - die we eerst spannen, dan weer laten verslappen - en geven de in

beweging gezette lucht door een bepaalde mondhouding een bijzondere vorm, zodat de gewenste toon naar buiten komt.

Hoofdstuk XVI Splijtzwam en ander huisvuil op de stoep (Gefundenes Fressen)

Wat bedoelen wij daarmee? Laten we eerst zeggen wat we er niet mee bedoelen.

Vandaar dat ook wij worden uitgenodigd ons doel uiteen te zetten. We treden verlegen naar voren en beginnen ietwat jachtig als altijd te verklaren dat we niet zo zeer zijn gekomen om te spreken als wel om te schrijven, mits natuurlijk de aanwezigen daar geen bezwaar tegen hebben.

Het schijnt voor te komen dat toehoorders gaan zitten turven hoe vaak een spreker de bril opzet en afneemt, wat verhindert dat zij het gesprokene tot zich laten doordringen. Wat nooit de bedoeling kan zijn.

De voorzitter geeft na elke verklaring een kleine beoordeling. Sommige sprekers bewegen teveel met hun voeten, laten hun jasje of gulp openhangen, maken een overdreven gebruik van het woord ‘dus’. Volgens hem moeten sprekers negatieve zaken vermijden. We moeten het positief houden. (Doch dit advies slaan wij in de wind.)

Zoals elke munt of medalje heeft ook elk begrip twee kanten.

Kommunikatie.	De krisismanager:	‘Overleg is cement. Wanneer de partijen met elkaar praten werkt dat als een bindmiddel.’
	De dichter:	‘De rol van het lichaam begint met de stem. Met elkaar spreken is een manier van elkaar aanraken. Verhoudingen tussen mensen zijn verhoudingen van de huid.’

Konklusie. Tenslotte, zeggen de romanschrijvers en filosofen. Per slot van rekening, zeggen de bankiers.

'Woorden, woorden, woorden,' snauwt hij. 'Dat is toch geen bewijsmateriaal, daar kun je alle kanten mee op! Cijfers moet ik hebben.'

Wij zijn alleen, in de kleine schemerige kamer, propvol oude meubels, twee enorme bedden, kasten, een buffet, twee latafels. Het raam is te klein om het interieur te verlichten, maar de deur staat open: ginds zie je aan de voet van de heuvel de konijnehokken tegen de roodbloeiende struiken. Op de bank zonder leuning, met onze ellebogen op de tafel, praten wij. Urenlang.

Wanneer twee mensen elkaar een geschenk aanbieden, buigen beiden diep over het op zichzelf onbetekenende voorwerp dat met zorg is verpakt en versierd. Het geschenk zelf heeft geen belang, wat er omheen gebeurt des te meer.

De auteur is als een spin die met de door haar eigen lichaam uitgescheiden stof het net uitzet, dat nooit een hecht dicht weefsel vormt, maar open blijft en onvoltooid: steeds wordt weer een draad opgenomen om verder te werken aan het web.

Zelfs geruis beschrijft hij.

De spelers lijken zich in een voortdurende krisistoestand te bevinden, terwijl de geluiden een kalm rimpelloos karakter hebben.

De gezichten zijn niet gegrimeerd, nee, ze zijn geblanket tot witte vlakken (gepleisterd), waarop als tekens de zwarte strepen van ogen en monden staan.

Zelfs het wit beschrijft hij.
In feite schrijft hij met het wit tussen de regels.

Ook nu is het materiaal meestal ‘droog’. In het tweede deel van *Changing the system* worden uitsluitend klik- en tikgeluiden gebruikt door de sprekers aan de tafel. Bijvoorbeeld door het kloppen met een steen of stuk hout op de tafel. Dit alles natuurlijk niet intuïtief, voor de vuist weg, maar volgens strakke spelregels.
Het is het eerste stuk waarin aanwijzingen staan hoe te reageren op geluiden uit de omgeving.

De zangers hebben kontaktmikrofoons om hun hals en via luidsprekers overal in de zaal zijn hun uitlatingen versterkt te horen. Wat een mogelijkheden en wat een teleurstelling.

Waarom waren de mannen in uiterlijk en optreden te jong en moesten wij de echte leeftijden uit de tekst raden? Waarom vielen er, vooral in het eerste bedrijf, gaten in het spel die niets te betekenen hadden? Waarom stonden de figuren soms zo ver van hun tekst af, dat hun bespiegelingen wel een opgezegd lesje leken?

De spanning tussen twee opvattingen. De twee kanten van één begrip. *Kunst.* Hypnose of hypotese.*

Onder luid applaus bood de wethouder haar een grote mand met bloemen, met een lint in de stadskleuren. Was ook hij vol bewondering voor de hoge kunst van hedenavond, het meest heeft het proletariaat haar kunnen bewonderen in de rol van Kniertje. Hij dankte haar voor het vele schone en verhevene dat zij gedurende een loopbaan van vijftig jaren op het moeilijke terrein van de kunst-aan-het-volk te genieten heeft gegeven. Gedurende deze huldiging bleef de jubilaresse zeer onder de indruk in dezelfde houding staan, minuten-

* Vgl. de venters die tijdens de pauze achter in de zaal tegen elkaar opbieden. ‘Gevulde moederkoeken, lekkere gevulde móe-der-kóe-ken!’ roept de een. En de ander daar tegenin: ‘Eet meer hersenen! Snoep verstandig, eet meer hersenen!’

lang in dezelfde houding te midden van de bloemen en onder levendige bijvalsbetuigingen, tot na een woord van hartelijke dank het gordijn viel.

Als de film erg lang is (bijvoorbeeld meer dan tien minuten duurt), laat de regisseur vaak een *pose-test* maken. Dit is een proeffilmpje waarop alleen de getekende hoofdfasen, de zg. poses, zijn opgenomen. Op deze *pose-test* kan de vakman al zien of alle bewegingen, die natuurlijk nog erg schokkerig zijn, goed op elkaar volgen.

Het verschijnsel van de impuls-belemmering: dat men zich permanent beweegt, zich wil ontwikkelen, maar telkens weer stokt als door een banvloek getroffen.

Nu gemakkelijker, vlugger en beter STOPPEN, BLIJVEND AFDICHTEN, VOEGEN, UITVLAKKEN, RAGDUN PLEISTEREN, DIK PLAMUREN en BLIJVEND HERSTELLEN met de één-komponentige kunsthars! Vulpasta met enorme hechtkracht aan élk materiaal. Buig- en slijtvast! Verwerking met plamuurmes, spaan, voegspijker, hand- of luchtdrukspuit.

Zich beheersen/ Zichzelf geweld aandoen.

Hij zong uit alle macht, omdat hij bang was zo midden op het verlaten plein/ in het open veld/ in het lege huis.

(Eén van de pronkstukken uit de kollektie is een filmtent die destijds de kermissen en jaarmarkten afreisde om het publiek voor het nieuwe wonder der driftig-bewegende beelden te laten betalen. De eksplikateur en de pianeur leverden daarbij hun aan de stijl van de filmpjes aangepaste en dus meestal hartstochtelijke bijdragen.)

‘Alleen vertwijfeling kan ons redden.’

Misschien is nog slechts één soort muziek mogelijk, namelijk een muziek die zich meet aan dit uiterste, aan het eigen verstommen. (Geruis.)

Na deze komplekse periode werkt W. meer en meer aan een vereenvoudiging van de notatie.

Op zoek naar een teken dat te denken geeft.

Mime-speler: Een stil gebaar maken. Een slak die een spoor achterlaat.

En dan de man wiens nalatenschap zich beperkte tot één stel ekstra ondergoed, twee pistolen, een verrekijker en een zonnebril.

Hoofdstuk XVII Tussen de bedrijven door: een adempauze

Schud de kaarten en geef opnieuw voor een spelletje poker. Alles is anders dan bij de vorige ronde en toch is het hetzelfde pak kaarten, hetzelfde spel wordt gespeeld, en de spelers - strak en zwijgend, gehuld in blauwige tabakswalm - zijn ook dezelfde gebleven.

Maar de kaarten zijn geschud, namen, plaatsen, data, karaktereigenschappen, rolverdeling, omstandigheden - alles is opnieuw gegeven. Alleen de vier heren zijn te herkennen; het is duidelijk dat, als ook wat dat betreft geschud en opnieuw gegeven was, élk kontakt met de werkelijkheid verloren zou zijn gegaan.

Als de lezer nu toch gaat proberen een petroleummagnaat, een bedrijfspsycholoog of een kantoorbediende te herkennen, verliest hij zijn tijd. Ook doet hij misschien de een of ander groot onrecht die toevallig wél zijn teen heeft afgeschoten om de premie van de ongevallenverzekering in handen te krijgen, maar er géén maîtresse op nahoudt en in wiens hoofd het nooit is opgekomen een minister om te kopen.

Hoofdstuk XVIII Operatie Brandewijn / Beelden achter Luxaflex

De zeven militairen nuttigen een fruitsalade en kalfsvlees met erwten, ze laten zich de wijnen goed smaken en ze spreken in het Engels over het enige wat de drie gasten op dit moment schijnt te interesseren: de naderende presidentsverkiezing. Aan het dessert vraagt een van de Amerikaanse gastheren, generaal W., wat ze denken te doen wanneer de kommunistiese kandidaat wint. De generaal met het zware aksent tegenover hem heeft zijn antwoord klaar: ‘Al moeten we er de brand in steken, we nemen het presidentiële paleis binnen een half uur.’

Recept: Nu flink roeren / met een knuppel bijvoorbeeld / Niet het ijs vergeten en een paar druppels van de wereldberoemde saus *Wij verdedigen de christelijke beschaving* / Valt deze cocktail bitter uit? Dat went wel / Vraag, waar je ook bent, soldaat, in Noord-Oost of Zuid-West - vraag in het Hilton Hotel naar deze versterkende drank / En betaal met het bekende briefje, zo'n mooi biljet met de beeltenis van Washington /

De komplotten achter de schermen, waar we het over hadden in verband met de maatschappelijke verhoudingen die in het algemeen slechts gedacht en niet zintuigelijk waargenomen kunnen worden. En i.v.m. de behoefte de wereld herkenbaar, de vijand zichtbaar te maken. I.v.m. het verlangen naar vereenvoudiging van de voorstelling van de maatschappelijke relaties. Die komplotten zijn door de kieren in elk geval wel te ontdekken. Als symptomen van een systeem. Als ongeveer het enige wat aan de andere kant konkréét te zien valt.

Zo is het niet moeilijk zich de vertegenwoordigers van 's werelds grootste koncern voor te stellen, gezeten in een weelderige suite van het hotel, terwijl zij - in gezelschap van geheime politie en spionnen - ongestoord praten over de politieke hindernissen die moeten worden genomen.

Lid van de ambassade-staf: ‘We gebruiken het woord *pacifikatie* om niet de term *zoek en vernietig* te hoeven gebruiken.’

Uit geheime dokumenten blijkt wie de sleutelfiguren zijn. In volgorde van opkomst: E., president-kommissaris van de grootste dagbladuitgeverij van het land; G., president-direkteur van de oliemaatschappij; J., vice-president van dezelfde oliemaatschappij, belast met publiciteit en voorlichting; M., assistent van de minister van buitenlandse zaken; V., eerste adviseur van de minister van ekonomiese zaken.

Zo vinden binnenskamers onderhandelingen plaats over staatsgrepen en industriële intriges - met de messen op tafel en een woordvoerder voor de deur om mee te delen dat de heren het eens zijn geworden.

Een lid van de ambassade-staf:
Een pers-chef:
Een woordvoerder:
Een voorlichtingsambtenaar:
Een public-relations-officer:
Een minister:

de moderne politikus op z'n gemak voor de tv - hij legt zijn gevouwen handen ontspannen op het tafelblad en buigt zich voorover naar de kamera/de kijker/ de huiskamer (neigt zijn hoofd in onze richting is ons toegenegen) - terwijl hij zo vertrouwenwekkend en ongedwongen mogelijk glimlacht. ‘De problemen die op ons afkomen kunnen immers alleen beheerst worden door een politiek systeem dat berust op openheid en stabiliteit,’ glimlacht hij, glimlacht hij, glimlacht hij.

Vertrouwelijk stuk. Het plan Alfa: Als de linkse beweging er in slaagt hier of in een van de buurlanden de macht in handen te krijgen, zullen de strijdkrachten de volgende middelen toepassen.

Dit zijn beelden van de sporen die het leger heeft achtergelaten. Artistieke opnamen van afgebrande huizen en bomen. Bijzonder fraai gelukt is een foto van een opgehangen gezin: een jongetje, de vader en de moeder. Twee soldaten houden met de bajonet op het geweer de wacht bij deze boom met terechtgestelden. Op de voorgrond staat

een officier als een overwinnaar glimlachend een sigaret te roken. Op de achtergrond ziet men een veldmis en de bedrijvigheid daaromheen.

Persoonlijk stuk. Operatie 24-uur. De Permanente Groep van Industriële Mobilisatie (PGIM) draagt er zorg voor dat de bestaande industrie binnen een etmaal in een oorlogsindustrie kan worden omgezet.

Volgens de aktiegroep sijpelt veel geheim nieuws van de gemeentelijke diensten naar de buurt door. Op een bijzondere manier, die volgens de groep de gespletenheid van het gemeentelijk apparaat aantoont. Het zijn geen bevriende en bekende ambtenaren, die de stukken wegmoffelen en naar buiten smokkelen, maar ze zijn anoniem. Er vallen regelmatig enveloppen met geheime stukken zonder afzender, zonder begeleidend briefje, in de bus. 'Er zijn konflikten, maar die moeten intern blijven. En er komen plannen naar buiten alsof er volledige overeenstemming zou bestaan binnen het apparaat. Maar de mensen hier merken toch gauw genoeg waar het werkelijk om gaat: een beleid dat met politiehulp moet worden uitgevoerd.'

Waar is de vijand? Hij duikt in deze reportage steeds slechts aan de rand van het gezichtsveld op: een bewegende vlek achter een machinegeweer aan het raam, een schaduw aan de andere kant van de straat, een schim van een man in de lift, een heer met een hoed op achter het stuur, een bepoederde vrouw naast de brandkast, een silhouet in de loopgraaf. De vijand blijft vrijwel altijd anoniem (zonder gezicht), maar is tegelijkertijd overal aanwezig.

Ongetwijfeld is ook de dokumentaire film bij het zichtbaar maken van het niet-zichtbare aan een bepaalde grens gebonden. Ongetwijfeld is een beeld niet meer dan een beeld, maar een beeld werkt sterker dan een geschreven woord (wat overigens uiteindelijk óók een beeld is, maar veel indirekter, dachten wij).

Deze uiteraard gechargeerde informatie, waarvan men de harde kern intussen terug kan vinden in de meeste studies over dit onderwerp, behalve wanneer ze geschreven zijn in opdracht van de multinationals zelf (en dat is dikwijls het geval)

‘Ze zouden het roer graag omgooien, maar dat is niet mogelijk. De partij is namelijk verstrikt in een spinneweb van medeplichtigheid en chantage, en wel op het hoogste nivo...’ De neo-fascistiese partij zou nooit op zo grote schaal deze anti-grondwettelijke rol hebben kunnen spelen en de huidige situatie zou nooit zó rampzalig zijn geweest als niet juist de grootste regeringspartij (de christen-demokratiese) de fascisten had gesteund. De fascistiese partij werd indertijd immers opgericht met officiële goedkeuring van de christen-demokraten en met de zegen van het Vatikaan, konkreet uitgedrukt in een forse financiële bijdrage, als een bolwerk tegen het oprukkende kommunisme. ‘Ik wil niet zeggen dat de christen-demokraten persoonlijk hier en daar bommen hebben gelegd, maar ze zijn er wel mede-verantwoordelijk voor.’

In Pruisen begeleidde een predikant de beklagenswaardige naar de bijl, in Oostenrijk werd dat door een katolieke priester gedaan, maar dan naar de galg - in Frankrijk doet hij dat nog steeds naar de guillotine. In Amerika wordt de ter dood veroordeelde misdadiger door een geestelijke naar de elektriese stoel geleid, en in Spanje naar een zetel waarop hij met behulp van een vernuftig instrument wordt gewurgd. In Rusland werden de revolutionairen tijdens hun laatste kwartier vergezeld door een baardige pope, en ga zo maar door. Ook de grote slachtbank van de Wereldoorlog kon de priesterlijke zegen natuurlijk niet ontberen. De aalmoezeniers van alle legers baden en celebreerden veldmissen om de overwinning af te smeken voor die partij wiens brood zij aten. (Uit: *De kerk door de eeuwen heen.* Deel II: *Het kruis in de ene, het zwaard in de andere hand.*)

Oorlogsinvalide: ‘Kerk en staat, twee handen op één geldbuidel.’

$$-profiel. De bankier (De officier) (De bisschop) kijkt recht voor zich uit, met een gezichtsuitdrukking die noch een ontkenning, noch een bevestiging inhoudt van wat er aan zijn voeten gebeurd is. De doodgeslagen dwarsligger - een student dit keer - valt letterlijk en figuurlijk buiten zijn blikveld. Op zijn mouw zijn een paar kleine vlekken te zien; het kan stof of bloed zijn.

Een lid van de ambassade-staf:

Een pers-chef:
Een woordvoerder:
Een voorlichtingsambtenaar:
Een public-relations-officer:
Een minister:

Let maar eens op bij de volgende tv-uitzending. Voor elk openbaar optreden weet hij dat zijn woorden alleen voor hen zijn die erdoor overtuigd kunnen worden, en dat er andere manieren zijn om af te rekenen met degenen die niet (meer) door woorden overtuigd willen worden.

Ongetwijfeld is ook een beeld - bij het zichtbaar maken van abstrakte machtsverhoudingen - slechts een beeld, maar zegt het beeld niet meer dan de bijbehorende tekst?

Leesles. Een dwarsligger is eigenlijk een dwarsliggende onderbalk, waarop de rails van een spoorbaan rusten. We noemen iemand een dwarsligger als hij dwars tegen anderen ingaat. Iedereen is het met een plan eens, maar eentje gaat er tegen in. Je kunt dan zeggen: 'Hè, daar heb je die vervelende dwarsligger ook weer.'

De stakende spoorwegarbeiders breken de spoorrails op: Een krantekop. De knapste van de klas: 'De dwarsliggers breken de dwarsliggers op!' Hilariteit en gestommel, de meester glundert om zo'n bolleboos.

De grijsheid van de foto's suggereert smerigheid. De kreukels in de grijze uniformen, de schimmelige kontouren van de konfererende heren, de halfschaduwen op de bleke gezichten onder de gedeukte hoeden, de vale witte jassen, de gerafelde toga's, de scheve glimlach van de dames met gebarsten kalkwangen en gehavende veren, alles ziet er besmeurd uit, zelfs hun brilleglazen zijn beslagen.

Deze smerigheid is geen bevestiging van het abstrakte vooroordeel *Macht is altijd korrupt,* maar van de stelling dat met de demokratiese mogelijkheden gemanipuleerd wordt door bezittersgroepen die bij het handhaven van achterhaalde toestanden alle belang hebben. Die macht is smerig omdat die politici demokratiese gebaren maken terwijl ze in werkelijkheid slechts beslissen ten gunste van de nieuwe aristokratie, de industriële elite. De stelling dat de macht ook in de parlementaire demokratie smerig is komt voort uit de ervaring van de

tegenspraak (de leugen) tussen de doelstelling die een politikus voor de tv-kamera's beweert te hebben en de daden waartoe hij binnenskamers al besloten heeft. Met de bankiers, de officieren, de bisschoppen.

Wat de werklozen betreft, zij zien er iedere keer verwaarloosder en magerder uit. De leuzen op hun spandoeken worden steeds heftiger, maar men is daar zo aan gewend geraakt dat men geen aandacht meer schenkt aan de beledigingen aan het adres van de fabrikanten.

En laten we nu de president-direkteur van het wereldkoncern zelf aan het woord. In een degelijk streepjespak, bescheiden en zeer ernstig knikkend, verschijnt hij op het scherm (komt hij achter het scherm vandaan). ‘Per slot van rekening,’ zegt hij als goed ekonoom. ‘Per slot van rekening hebben de regeringen alle macht in handen. Zij maken de wetten, heffen belastingen, kunnen de multinationale maatschappijen allerlei, állerlei beperkingen opleggen en zelfs met onteigening dreigen.’ Hij neemt een slokje water, langzaam, en kijkt zijn interviewer aan, die met gepaste distantie met z'n pen speelt en afwacht of de president-direkteur inderdaad is uitgesproken. Nee. ‘De kritiek van idealisten en doodgewone dwarsliggers bestaat vooral uit vooringenomen beweringen en ongestaafde verdachtmakingen. Uit beschuldigingen zonder een schijn van bewijs,’ zegt de industrieel nu grimmig. Hij kijkt recht in de kamera om te tonen dat hij met zijn tegenstanders op de vuist durft, en draait zich dan weer naar de knikkende interviewer. ‘Ik hoop dat gezond verstand zal zegevieren over emoties. De macht van multinationals wordt schromelijk overschat. Ik kan véél gevallen noemen waarin ons bedrijf zéér onredelijk is behandeld door regeringen van grote en kleine staten.’ En plotseling losbarstend schreeuwt hij: ‘Wáár is onze macht wanneer de regering van Birma botweg zonder enige vergoeding onze fabriek nationaliseert, ondanks, ondanks een garantie, een garantie in het kontrakt jázeker, dat dit de eerste twintig jaar NIET zou gebeuren?! Buitenlandse investe/’ De kamera maakt een zwaai, zodat de opgewonden heer uit het beeld verdwijnt - we horen nog een glas op de grond kletteren en we zien de geschrokken interviewer, op zijn pen bijtend, sprakeloos. Snel neemt de omroepster zijn taak over. Alsof er niets gebeurd is kondigt ze het volgende programma aan.

Hoofdstuk XIX Van krantenjongen tot miljonair, of: Pygmalion / Sprookjes voor de middenstand

Plaats van handeling: de achterkant van de kijkkast.

Toneelkonstruktie, kabels, schermen, trukage-dozen, lampen, stoelen, klerenhangers, schoenen, spiegels, kapstokken, schminktrommels, de hele rompslomp blijft zichtbaar zodat het publiek ziet hoe 't stuk in elkaar wordt gezet. Bovendien heeft het spektakel zo'n vorm dat de manipulatie de nadruk krijgt. De spelers hebben niet alleen touwtjes aan hun ledematen, maar wisselen in elke scène ook van rol (kleren en gezicht/identiteit).

Van oudsher heeft de middenstand met zijn leger van kantoorbedienden, ambtenaren, handelsreizigers, onderwijzers, winkelpersoneel, artiesten, verslaggevers, witte jassen-menigte van laboranten, verplegers, bedrijfsartsen, chemici, ingenieurs, met zijn massa kleine zelfstandigen, winkeliers, enz. enz. tussen de klassen gezweefd, tussen de twee strijdende partijen gehangen.

In kritieke fasen zijn die grote en ongrijpbare middengroepen gebruikt om de fundamentele tegenstelling te verdoezelen, schijnbaar te overbruggen: de breukpunten tussen bezitters en afhankelijken te verhelen.

Een gevaarlijk standsbewustzijn (Facade-besef) en sociaal optimisme (Hogerop-komen) karakteriseren de houding van de middenstander. Hij gelooft dat de klassentegenstellingen onbelangrijk zijn (geworden), dat klassenstrijd een achterhaald begrip is, en hij wil films/shows/programma's zien waarin men eenvoudig uit de lagere maatschappelijke groep de hogere binnenstapt.

Dit Assepoester-syndroom spreekt onder meer uit de a-politieke lijfspreuk van de middenstander: ‘Ieder is de smid van zijn eigen geluk.’

Promotion. De ‘Amerikaanse’ ideologie van de man die met absoluut niets is begonnen, van de *self-made man,* is in werkelijkheid een ideologie van de biologiese selektie. Wie geen sterke ellebogen heeft valt

eenvoudig af. Wie zich goedgekleed staande weet te houden lijkt heel wat.

‘Ik heb mijn masker vergeten en mijn gezicht stak erin.’

E. is een hedendaagse vrouw die de bewegingen uitvoert van de hedendaagse vrouw.

Meer dan iets anders valt een trap in het oog, een houten glanzende trap met een balustrade, even glanzend geschilderd. Die trap gaat naar boven en maakt een bocht en daar is een klein portaal met een palm in een sierpot. Je zou zweren dat het een trap is om mee naar de tweede verdieping te gaan. Tot je op een rustige dag buiten in de tuin staat en merkt dat het huis van de Janssens een plat dak heeft over de hele breedte en dat er nergens iets van een tweede etage te zien is. Dan ga je weer naar binnen, gedreven door een boosaardige belangstelling, bestudeert de trap en het trapportaal en merkt dat ze nergens heen leiden.

Arm maar netjes.

Grootvader leest voor. Een oude man in een propvolle doch propere woonkamer zit onder een schemerlamp over een boek met plaatjes gebogen. Zijn stem hapert vaak, maar klinkt beschaafd en vriendelijk. Onafwendbaar dringt, vroeg of laat, in elk huiselijk gesprek het thema der levensverhoudingen, van het geld, binnen. Daarbij gaat het niet zozeer om de zorgen en het leed der individuen waarin zij elkaar wellicht zouden kunnen bijstaan, als om de beschouwing in het algemeen. Het is alsof men gevangen zit in een theater, en men het stuk op het tooneel moet volgen, of men wil of niet, alsof men het steeds, of men wil of niet, tot object van denken en spreken moet maken. Daarbij kan dan nog de ontzettende dwaling ingang vinden, dat men tot toeschouwer dezer gebeurtenissen, of zelfs tot criticus, is aangesteld. Als ware hunne ontzaglijke beteekenis te projecteeren uit de ruimte van de wereldhistorische beweging in het platte vlak der persoonlijke beschouwing. Maar ieder staat in voor het optisch bedrog van zijn geïsoleerd standpunt! De blinde wil om liever de onaantastbaarheid van het eigen bestaan te redden, dan het door de souvereine

minachting voor zijn individuele machteloosheid en verschriktheid tenminste van den achtergrond der algemeene leugenachtigheid los te maken, wint bijna overal veld. Daarom is de lucht zoo vol levenstheorieën maar gebeurt er in werkelijkheid niets.

Hij is wel bang voor de middengroepen, de lagere kaders vooral, de mensen die noch boven noch onder tuishoren, steeds weer twee kanten bekijken, wikken en wegen, en zo nooit verder komen.

Alles (utopies-romanties) of Niets (scepties-opportunisties).

middenstand, m.l.) klasse der maatschappij tussen arbeiders en kapitalisten: men onderscheidt oude en nieuwe middenstand; tot de eerste behoren de zelfstandige handwerkers en kleine ondernemers, de laatste omvat onzelfstandige ambtenaren en hogere employees.

Sommigen leggen een korte, zakelijke verklaring af. Zij blijken leraren, boekhouders of verkopers (onderschat het peil niet van hen die zich moeizaam uitdrukken) die het zeer op prijs zouden stellen wat gemakkelijker te kunnen praten.

Een vishandelaar vertelt dat hij 's morgens om zes uur moet opstaan, naar de markt gaat en vervolgens de winkel gereed maakt om te kunnen openen en er met zijn vrouw tot zes uur 's avonds te kunnen verkopen. De instrukteur moedigt hem aan iets meer over zijn moeilijkheden te vertellen maar de vishandelaar - het is tenslotte de eerste les - laat het hier nu liever bij.

De vuile was niet buiten hangen.

Grootmoeder, keurig gekapt bij de teetafel, haar voeten op een stoof, kijkt op van haar handwerk en zucht: ‘Als je 't goed bekijkt heb ik m'n hele leven in een gevangenis met open deuren geleefd. Altijd de slaaf van iemand. Ik heb nooit voor mezelf kunnen leven.’

Eksperimenten hebben uitgewezen dat maatschappelijke processen zelden juist en werkelijkheidsgetrouw worden beschreven. Verslagen blijken niets anders dan projekties van de waarnemers en onthullen eerder hun persoonlijke standpunten dan wat door geluidsband of

kamera feitelijk is vastgelegd.

Likken naar boven en trappen naar onderen.

Wat doen de tussenpersonen?

NAAR BOVEN:	aandienen, aanraden, aanvragen, afsmeken, antwoorden, beamen, beleefd aanbevelen, (be)danken, (be)klagen, bekennen, groeten, lijmen, vleien, pleiten, napraten, verontschuldigen, voorstellen, voorzichtig opperen, overleggen, toegeven, knikken, glimlachen, onder de aandacht brengen, verzoeken,
NAAR BENEDEN:	aanmanen, aankondigen, afblaffen, afbekken, aanzetten, aanprijzen, aansporen, oproepen, afkeuren, afsnauwen, bevelen, beschuldigen, beoordelen, betichten, korrigeren, dreigen, eisen, beloven, sommeren, meedelen, terechtwijzen, tegenspreken, uitschelden, waarschuwen, verbieden,

Hij was een door en door eerlijk en intelligent man, die van wijkagent tot kommissaris was opgeklommen en ofschoon hij besefte dat die glanzende zwarte dienstauto nu eenmaal bij zijn rang hoorde, voelde hij er zich nooit op z'n gemak in - hij maakte er altijd grapjes over alsof hij zo afstand kon nemen van de ongepaste weelde. Ze reden tot vlak bij het fabrieksterrein, de ontruiming van het bezette bedrijf was nog niet begonnen. Hij stapte uit met een vaag schuldgevoel, dat hij zelf onderdrukte. ‘Heb je de dranghekken geplaatst?’ vroeg hij aan de wijkkommandant. ‘Zeker, baas,’ lachte deze, en over zijn schouder naar een tiental overvalwagens wijzend voegde hij er aan toe: ‘We zullen er niet veel vrienden aan overhouden.’

Zoo ver moest en kon het dus met ons komen. Wiens brood men eet, diens woord men spreekt. Maar deze dans om den beer en zijn huid tegelijk en om niets anders is toch verbijsterend. Wie van zijn buik zijn God niet heeft gemaakt, die maakt hem van den staat, en al het

andere is slechts een grap of vrijblijvende conversatie waard. Wij verlangen en weten weinig, wij doen weinig, wij hebben geen ruimte, geen uitzicht, geen kern.

Men zei over de overlopers: ‘Ze zijn prachtig tussen twee stoelen in de as komen te zitten.’

Met harde hand nemen wat er te pakken valt. Uit deze agressie van verschillende gedaanten komt tenslotte één figuur tevoorschijn: een kameleon die zich steeds snel voegt naar zijn omgeving, een ledepop met verschillende kleren, meerdere gezichten en wisselende stemmen. De blinde in het kaartspel. Een voorbeeld van aangepast gedrag in een snel veranderende wereld. (Er wordt minder gezongen dan in de meeste andere opera's maar dit benadrukt hier juist de toepasselijke gestyleerde dubbelzinnigheid van het tot een funktioneel minimum teruggebrachte gezang. Aanvankelijk is zelfs overwogen langs twee gescheiden geluidskanalen met kontrasterende teksten voor het publiek de dubbele tong van de ledepop te aksentueren. Maar dat werd teveel van het goede voor één toegangsprijs.)

hij kan lange tijd veinzen dat hij maar weinig spankracht heeft, en zich zonder weerstand de zachte handen laten drukken, - dan, als hij een zwakkere hand voelt dan de zijne, drukt hij die plotseling met een bijna bovenmenselijk harde greep, snoert hem vast, kneust en kraakt hem, trekt hem onverbiddelijk naar zich toe, en eet hem op, vreet ook het gezicht weg, of tenminste wat hij te pakken krijgt, de neus, de oren, hele wangen,

De middenstand heeft zich altijd bedreigd gevoeld, zowel door de bovenlaag als door de benedenlaag, maar heeft ook meestal liever zijn feitelijke belangen opgeofferd (verkocht) dan zijn sociale illusies.

De kelner wil wisselgeld halen, maar de man wappert met z'n servet, likt z'n lippen af en zegt met volle mond dat het goed is (‘Laat mmmmaar zzttnn, jongen’). De kelner is zichtbaar verbluft, steekt bij wijze van groet een vinger op en loopt buigend en knippend achteruit. Het is duidelijk dat hij begrijpt met een man met geld te doen te hebben.

Wat status betreft identificeren deze tussenlagen zich met de bezitters en ontwikkelen zich tot tegenstanders van het plat pratende en armoedige werkvolk. Toch verandert de situatie. De middenstand bestaat uit steeds meer heen en weer geslingerde groepen van loonafhankelijken. Pas in een krisis raken deze groepen politiek op drift - en drijven dan vaak in de richting van een fascistiese massabeweging. Zie *Duitsland, Duitsland, de vlag in top.* Deel IV en V.

Het is met den nood als met de koû: het jaagt de menschen op een hoop bij elkaar. Het kan gebeuren dat uit het op-elkaar-aangewezenzijn iets groots ontstaat. Maar onder zulke omstandigheden kan nog iets anders verloren gaan dan de onderlinge afstand. De nuchterheid geraakt in gevaar, waar de verhoudingen tusschen de menschen al te zeer vergroeien. Met het verdwijnen der speling wordt het leven als een roman (de dingen worden op hun kop gezet, ja). Zooals in een boek de gebeurtenissen gerangschikt worden om de menschen binnen een kring te voeren, waarin zekere figuren altijd scherpomlijnd tevoorschijn treden, zoo verengt de nood het leven der behoeftigen dermate, dat zij de kracht verliezen afstand te houden ten opzichte van iemand of iets in hun omgeving, en dat zij deze machteloosheid somtijds zelfs als een door het lot geschonken rijkdom willen genieten - en zich overgeven.

zweven, hoe lang nog tussen de strijdende partijen hangen?

Schoolradio. Vanmorgen vertellen wij de geschiedenis van een kleine zelfstandige, een vishandelaar die door de ekonomiese ontwikkelingen gedwongen wordt zijn zaakje op te geven. Er zit niks anders voor hem op dan als ongeschoold arbeider in de dichtstbijzijnde fabriek (een papierkoncern) te gaan werken. Hierdoor verandert zijn mening over de maatschappij. Hij ontdekt bijvoorbeeld dat de mogelijkheden van deze tijd alleen maar voordelen opleveren voor een kleine groep mensen. Samen met een werkende jongere, die hem vroeger al hielp in z'n winkel, en met zijn vrouw en zijn kollega's in de fabriek, stelt de vroegere visboer vast dat er verzet moet worden geboden. De maatschappij zit verkeerd in elkaar, er moet heel wat veranderen. Kern van de zaak is dat alle mensen over hun werk en hun eigen leven moeten kunnen beslissen en niet overgeleverd mogen zijn aan

een paar lui met geld. Geld dat ze zelf trouwens/

Deze ontwikkeling wordt meestal beschreven als de tendentiële proletarisering van de middenklasse. Maar wat nog aan de proletarisering voorafgaat, is de weerstand ertegen, de angst ervoor en de door díe bedreiging opgeroepen emotie.

‘De SS-man was anti-kapitalisties en hij leek er trots op een proletariër te worden genoemd door de nationaal-socialistiese beweging. De vroegere detailhandelaar of ambachtsman, de bezitloos geworden boer, de werkloze intellektueel die nooit tijd of geld had gehad om zijn studie af te maken, de onderwijzer - al deze groepen hadden een afkeer van kapitalisme, evenzeer als de kommunisten en socialisten dat hadden. Maar voor hen was het sociale imperialisme een aanvaardbare uitdrukking van hun verlangens en een adekwate formulering van hun aanspraken op waardigheid en zekerheid. Voor hen was het internationaal socialisme een onhoudbare visie - omdat zij de basis haatten waarop de socialistiese strategie berust: de gelijkheid der mensen, de georganiseerde rechtvaardigheid.’ Einde citaat. Geïnteresseerden verwijs ik nogmaals naar *Duitsland, Duitsland, de vlag in top,* in het bijzonder naar de delen IV en V.

Daar staan ze dan, schouder aan schouder: de meubelverkoper, de kapper, de opticiën, de boekhandelaar, de slager, de drogist, de bonthandelaar, de muziekhandelaar, de kunsthandelaar, de bakker, de schoenmaker, de antiekhandelaar, de tandtechnikus, de radio- en tv-handelaar, de pianoleraar, de belastingkonsulent, de vishandelaar, de garagehouder.

Schouder aan schouder lopen ze over de hele breedte van hun winkelstraat. Onder een enorm spandoek, waarvan - van hieruit - slechts de helft te lezen is: WIJ PROTESTEREN TEGEN

Hoofdstuk XX Als ratten in de val?

Eén van de meest klemmende vragen blijft *waarom het niet tot een echt treffen komt.*

Ze rukken in kolommen op bij het stijgen der prijzen - naar het stadion. Niemand ziet verder dan in de rug van zijn voorman en ieder is trots op deze manier een voorbeeld te zijn voor degeen die achter hem loopt.

'Gooi alle ramen en deuren open!' riep de oude vrouw (en de familie dacht onmiddellijk dat ze gek was geworden). 'Maak vlees en vis klaar, koop de grootste schildpadden en garnalen, laat de vreemdelingen komen om in alle hoeken hun slaapzakken uit te rollen en op de rozestruiken te plassen, laat vrienden en voorbijgangers aan tafel gaan zitten om zo vaak en zo veel te eten als ze willen, laat ze kletsen en boeren en alles vuil maken met hun sigaretten en drank, laat de kinderen lachen en de boel op z'n kop zetten, laat iedereen bij ons doen waar hij zin in heeft, want dat is de enige manier om de ondergang tegen te houden!' (Hoewel ze schaterde keken haar donkere ogen eindeloos verdrietig.)

De ene man liep met grote stappen op de ander af. Hij riep iets. Het was echter onmogelijk om hem te verstaan. Ik kon vanachter de ramen slechts de handelingen en gebaren waarnemen. Dat was een nadeel, maar het bracht met zich mee dat ik met meer dan gewone aandacht hun bewegingen volgde. Vrij spoedig nadat ze tegenover elkaar stonden betrapte ik mezelf erop dat ik, net als tijdens het rattenonderzoek in het laboratorium, bezig was de gedragingen te protokolleren. Ik hoorde mezelf mompelen: - *balt vuist, heft linkerarm op, loopt op de ander af, de arm gaat verder omhoog, het lichaam draait een kwartslag als hij nadert, hij loopt dan terug, staat stil en krabt op het hoofd, stampvoet, nadert opnieuw, de vuist ballend en de arm*

opheffend. - Zo ging dat enige tijd door. Inmiddels waren de eveneens schaars geklede vrouwen gekomen. Het vreemde was dat ze zusterlijk naast elkaar in het gras stonden toe te kijken, zonder enig vertoon van agressie, met slechts af en toe een spoor van partijdigheid (dan zwaaide één van hen met gebalde vuist in de lucht om de tegenstander van haar man schrik aan te jagen). Ook de ratten draaien hun lijf een kwartslag als ze elkaar naderen. Omdat ze op vier poten lopen is de uitwerking van die draaiing (een schijnbeweging?) iets anders dan bij mensen. Ook tillen ratten hun voorpoot op als ze dichter bij elkaar zijn gekomen. Waarom die kwartslag: het zijwaarts naderen? Een voor de hand liggende hypotese is dat twee tegenstrijdige motivaties dit gedrag veroorzaken. Agressie kontra een vluchtneiging. Zolang de ratten/de mannen nog vrij ver van elkaar af staan overheerst de agressie en als gevolg daarvan lopen ze op elkaar toe. Naarmate ze dichter bij elkaar komen kan de vluchtneiging toenemen. Eén van beide dieren loopt na de nadering terug, zit even stil, krabt zich op het hoofd of maakt een andere afleidingsmanoeuvre en loopt vervolgens weer dreigend in de richting van zijn tegenstander. Helaas heb ik niet zo goed op het karakteristieke stampvoeten gelet.

De woordenvloed enerzijds en het zwijgen anderzijds. De personages worden tussen beide uitersten heen en weer geslingerd. Degenen die hun mond stijf dicht houden zijn óf zo goed af dat zij zich nergens over te beklagen hebben, of zij wijzen trots en standvastig de woorden af die vaak slechts misverstanden en illusies scheppen. Bij deze laatsten betekent het zwijgen een protest tegen leugens en onrechtvaardigheid. Arme sloebers echter schreeuwen het uit, in de hoop gehoord te worden. Op deze wijze onderwerpt C. alle mogelijke houdingen der personages ten opzichte van de taal aan een onderzoek. Het is overigens merkwaardig dat C. zelf in zijn dagelijks leven ook deze twee uitersten kende: hij barstte uit in lange scheldtirades (die soms een paar uur duurden), óf hij sprak haast onverstaanbaar, fluisterend, omdat zijn stembanden door drankgebruik verlamd waren.

Welke gezichten zijn het die ons hier tegelijkertijd aanzien?

Zoals de oude vrouw na afloop van het feest uitgeput op de stoep zit en het licht ziet worden. ‘Na een heel leven zie ik mij hoestend en

bijna kreupel zitten, oude foto's als een kaartspel schuddend. Er is niemand, je bent niemand. Een opeenhoping van as en een bezem, een huid om een paar botten gehangen,' zegt ze hees tegen een onbekende naast haar. 'Wat een drukte.'

Laten we eerst maar eens beginnen met de studie van handelingen en gebaren, van oogbewegingen, van mimiek en dergelijke. Me dunkt dat er dan al werk genoeg is.

Als ratten in de val?

We zijn armer geworden dan de dieren, dan de ellendigste toch nog bijgeloovige neger; wij verlangen minder en weten weinig; wij doen weinig en - wat de stilstand mede verklaart - wij hebben geen ruimte, geen uitzicht, geen doel.

Langzaam maar zeker begon ze in te krimpen, werd ze weer een foetus, raakte ze levend en wel gemummificeerd, totdat ze in haar laatste maanden (bijna een eeuw oud) als een gedroogd pruimpje verloren ging in haar eigen hemd en haar altijd opgeheven arm begon te lijken op de voorpoot van een aapje. Soms bleef ze dagenlang roerloos liggen.

8.12 uur	De beweging/de tijd is moeilijker in woorden en begrippen te vatten dan dat wat steeds gelijk blijft. (Het uitzicht op een eeuwenoud kerkhof, dat nog steeds beschreven wordt, of het uitzicht op zee.) Maar het zich onder onze ogen voltrekkende leven - zoals het in sommige scherpe beelden even opspringt en zichzelf ziet/
9.45 uur	Een sterk verlangen de wereld te begrijpen, tot de dingen en het weefsel ertussen door te dringen, en toch geen kans zien iets anders te omarmen (in de vingers te krijgen) dan lucht.
10.30 uur	De wereld valt in feiten uiteen. (Nóem de feiten. Nee, de feiten spreken voor zich.) En daartussendoor tuimelen de beelden. Maar wat is een beeld? Het beeld is een model van de werkelijkheid. Maar wat is de werkelijkheid? De werkelijkheid valt in feiten uiteen en daartussendoor tuimelen de beelden. (Is dit *de dialoog tussen de domkop en het punthoofd* al?
12.07 uur	Alsof begrijpen zó al niet moeilijk genoeg is. A propos, kun je ook zeggen dat de wereld in beelden uiteen valt? Ach, hou toch op.
14.25 uur	Een ogenblik heb ik - tijdens het trage kauwen op mijn lunchpakket - radikaal in tegenovergestelde richting denkend - overwogen of het niet beter was dan maar ieder kommentaar achterwege te laten. Als elk kommentaar weer nieuwe kommentaren uitlokt, is het eind zoek.
15.05 uur	Wat is het begrijpen van een boek eigenlijk? Het zou te betreuren zijn als een boek uitsluitend gelezen werd als lyries proza dat slechts kan worden ‘aangevoeld’. (Waar de inkt rijkelijk vloeit, alle kanten op, en het hier en daar gevlekte en bekraste papier hoogstens nog de funktie heeft van een Rorschachtest.)

15.09 uur	Om te onderkennen of een boek waar of onwaar is moeten we het met de realiteit vergelijken. De realiteit? Daar zijn we nu al de hele dag over bezig!
15.15 uur	Trouwens, twee hanen die elkaar naderen (bedoeld zijn hier natuurlijk twee kemphanen), die treden ook telkens terug om elkaar opnieuw te benaderen en pikken daarbij steeds even naar een zaad- of zandkorrel op de grond.

	Zelfs als er niets ligt pikken ze even.
15.17 uur	Terwijl al die tijd een zachte dichte regen over de stad siepelde.
16.32 uur	De vlek in het gezichtsveld hoeft weliswaar niet rood te zijn, maar een kleur moet zij hebben. En de ruimte moet een uitgangspunt hebben (zoals de toon een hoogte en het ding een vaste vorm).
17.04 uur (het wordt nu snel donker)	Alles verliest zijn warmte. De dagelijkse gebruiksvoorwerpen stoten de mens zacht maar onherroepelijk af. Men heeft elke ochtend opnieuw een ontzaglijke moeite met het overwinnen van de heimelijke tegenstand die de dingen bieden. Hun koude moet men vermengen met de eigen warmte om niet te verstenen. Deze ontaarding van de dingen is het vervolg op het menselijk verval. Men leeft onder de druk van een bedorven lucht, die bijna voelbaar is geworden.
18.00 uur (de avond is gevallen)	Hoe beuzelachtiger de tijd wordt besteed des te brokkeliger en chaotieser verlopen de jaren. Zodat iemand na een lang leven voornamelijk het gevoel heeft miljoenen minuten te hebben meegemaakt, dwz verkruimeld, verstrooid als een bundel bankbiljetten, uitgegeven.
22.19 uur	Wat is het leven anders dan het voortdurend verwerken van ervaringen? Het achterlaten van oud zeer en het dóórklauteren naar kennis en inzicht? Men moet om zo te zeggen de ladder onder zich omvergooien na er opgeklommen te zijn. Wat iets anders is dan de tak afzagen waarop men zit!
22.37 uur	En al die tijd streelde ik haar.
22.56 uur	Vaste voet in het leven te krijgen... Ik leerde bijtijds om me in woorden, die eigenlijk wolken waren, te vermommen. De gave om gelijkenissen te zien is niets anders dan een restantje van de oude dwang om in iets anders op te gaan en zich verborgen te houden.

24.13 uur (bij volle maan)	De tentakels waarmee het beeld aan de werkelijkheid vastzit, zoals de nachtelijke droom vervlochten is met de dagelijkse ervaringen, en de verbeeldingskracht met de frustraties,

De droom, zelfs een nachtmerrie, is een stomme film.

Een oude stadswal. Ze worden één voor één tegen de muur gezet, en een beschuldigende vinger wordt op ze gericht.

Waarna uit de holen en kuilen in de grond, uit de gaten in de muur duizenden ratten aanrukken en zich doelgericht verspreiden. Ze klimmen langs de benen omhoog. Binnen enkele minuten zijn de terechtgestelden kaalgevreten tot op het bot.

Hoopjes kleren tegen een oude stadswal. Geen geluid - geen stem, geen schot, zelfs geen geknaag of getrippel.

Alleen de tingel-tangel-muziek van een valse piano op de achtergrond.

Hoofdstuk XXI Wat er gebeurde in de 1002-de nacht / Nog een geval van ‘assimilatie’

Een Arabiese jongen, 's avonds in z'n tent, had honger, stak een kaars aan en nam een olijf: hij brak hem open, zag een worm en gooide hem de tent uit. Hij nam een andere olijf, brak hem open, maar ook hier zat een worm in en hij smeet hem naar buiten. Hij nam een derde olijf, brak hem open en zag weer een worm. En een honger dat-ie had! Ook in de volgende olijven zaten wormen... Toen blies de jongen de kaars uit - en at olijven tot hij geen honger meer had, at olijven tot hij bijna barstte.

Hoofdstuk XXII Dialoog tussen Domkop en Punthoofd / Een schoolvoorbeeld

Punthoofd:	‘Ja, dat klinkt allemaal wel mooi. Maar ik blijf toch van mening dat zo het kwaad niet werkelijk met wortel en tak zal worden uitgeroeid. Ik zal U zeggen wat mij persoonlijk een betere oplossing lijkt. Het is gebeurd dat honderdduizenden uit de lagere volksklassen leven en bezit van hun medeburgers bedreigden, het parlement belegerden en gevangenissen opengooiden. Kortom een rampzalige situatie. Het is niet waarschijnlijk dat dit alles zó ver gekomen was als deze mensen behoorlijk onderwijs hadden genoten. Door onderwijs immers hadden zij leren inzien dat zij met hun gruwelen een chaos schiepen, waarin een belangrijk stuk handels- en bedrijfskapitaal vernietigd werd. Welnu, wat gebeurt er met de werkman wanneer het kapitaal vernietigd wordt?’
Domkop:	‘Wel, dan raakt hij werkloos?’
Punthoofd:	‘Precies! Het enige kapitaal dat de werkman zelf heeft is arbeid. Door onrust te zaaien ondermijnt de werkman dus zelf de waarde van zijn eigen kapitaal. Daar is dan namelijk minder vraag naar. Zo is de werkman tenslotte zelf degeen die het meeste door zijn eigen opruiigheid lijdt: door werkloosheid vervalt hij tot armoede. Door middel van onderwijs nu leert hij dit alles inzien. Hij leert dat hij zijn grieven langs wettelijke weg moet zien te herstellen. Hij leert God en de overheid te eren.’

Het is wel gewenscht, dat bij het instudeeren van het stuk iemand meewerkt, die Haagsch spreekt en liefst ook iemand, die den ruwen toon van vele arbeiders kent. Denk er vooral aan, dat de gesprekken in het tweede en derde bedrijf zoveel mogelijk in dien toon gevoerd moeten worden en dat de arbeiders over het algemeen een min of meer lompe en onverschillige houding moeten aannemen.

(Opmerking van de souffleur: Als T zijn spreekbeurten ging houden in de sociëteiten van industriëlen drukte hij zich graag uit in zogeheten arbeiderstaal, met vette woorden en krachttermen. En de dames waren dan zo tevreden - ze knikten instemmend onder hun brede bloemhoeden: zoals die T. de arbeiders kende!)

Plaats van handeling: het park met de barokfontein (die uit gemeentelijke bezuinigingsoverwegingen niet meer spuit buiten het toeristenseizoen) en de (leegstaande) villa uit de zeventiende eeuw. Om precies te zijn: het verlaten terras op de heuvel. Het ziet uit over het vroegere centrum van de stad, nu een hoop ruïnes met daarachter de volkswijk van de moderne stad. Duidelijk zichtbaar is steeds de oude boom met het enorme hol tussen de wortels; daarin verborgen de verzetsstrijders tijdens de laatste oorlog hun wapens.

Tijd van handeling: omstreeks 1850.

Domkop:	‘Ach, het kan zijn dat U gelijk hebt. Toch schuilt er, dunkt mij, een zeker gevaar in Uw zienswijze. Is het niet waarschijnlijk dat onderwijs aan de lagere volksklassen zal leiden tot hoogmoed, tot een drang zich te verheffen boven hun stand? Zullen we niet zien dat kinderen van eenvoudige lieden niet ambachtsman willen worden, zoals hun dat past, maar door ongebreidelde eerzucht gedreven op kantoren werkzaam willen zijn?’
Punthoofd:	‘Welnee. Hiervan is in de praktijk nooit iets gebleken. In het onderwijs wordt immers juist geleerd de maatschappelijke orde, die door God gegeven is, te eerbiedigen? Bovendien moet U bedenken dat onderwijs aan het lagere volk een belangrijke schakel is in de bloei van handel en nijverheid in ons land. De arbeidende klasse in Nederland heeft een gevaarlijke konkurrentie te duchten door de voortgang van nijverheid in het buitenland. De ongeschoolde Nederlandse arbeider moet dikwijls machteloos toezien hoe het fel begeerde werk hem door de buitenlandse arbeider, die wel de juiste scholing heeft gehad, voor de neus wordt weggekaapt. Ambachtsonderwijs,

werktuigkunde en ander vakonderwijs moet de arbeider in staat stellen de plaats van de buitenlandse arbeiders in ons land in te nemen. Ook hier weer neemt het onderwijs dus een bron van armoede en onrust weg. Het is mijn vaste overtuiging, dat men de lagere volksklassen, die toch de vrede en welvaart van de maatschappij in handen hebben, beheersen moet met kennis en beschaving op scholen aangekweekt.'

Domkop: 'Wel, laten we in ieder geval blij zijn dat God ons beiden in een stand heeft willen plaatsen waarin we het brood der behoeftigen niet hoeven te eten. Integendeel, wij mogen ons gelukkig prijzen dat wij anderen met ons brood en met de helderheid van ons inzicht kunnen steunen. Kom! Genoeg gepraat. Mijn keel is dorstig geworden door ons gesprek. Armoede is er nu eenmaal in de wereld, amice, zij behoort tot de orde der dingen. Prosit!'

Men denke er wel aan, dat de figuranten (arbeiders), evenals de aanwezige soldaten, een actieve rol moeten spelen, ook al worden hun in den tekst geen woorden in den mond gelegd. Zij praten onderling, lachen of fluiten, loopen heen en weer, kijken geïnteresseerd toe en vormen aldus een levenden menschelijken achtergrond van hetgeen de eigenlijke spelers op den voorgrond zeggen of doen.

De ondertitels proberen een indruk te geven van de zeer dichte en toch eenvoudige, de zeer moderne en toch vreemde taal; deze ondertitels zijn een fragmentariese vertaling van de gesproken tekst, men hoeft ze zelfs niet te volgen, ze zijn bedoeld als signalen waaruit de lezer kan kiezen. Want de gesproken tekst, de woorden, zijn hier niet belangrijker dan de zeer verschillende spreeksnelheden, intonaties en aksenten; niet belangrijker dan de afzonderlijke stemmen die op dit ogenblik vechten tegen het lawaai, de lucht, de ruimte, de zon, de wind; niet belangrijker dan de ontsnapte zuchten of andere kleine, per ongeluk geregistreerde geluiden die plotseling betekenis krijgen; niet belangrijker dan de inspanning, de arbeid van de akteurs en het risiko dat ze lopen als koorddansers of slaapwandelaars van het ene

naar het andere eind van lange gekompliceerde tekstfragmenten;

niet belangrijker dan het kader waarin de akteurs gevangen zitten, of hun bewegingen en posities binnen dit kader en de achtergrond waarvóór zij zich bevinden (*fiksaties* en *lokaties*); of de veranderingen en de sprongen van het licht en de kleuren; niet belangrijker in ieder geval dan de montage, het wisselen van de beelden en van de instellingen (*gezichtshoeken* en *standpunten*).

Met open ogen en oren zal men de stillevens zelfs spannend vinden en merken dat hier alles informatie is - zelfs de overwegend zinnelijke werkelijkheid van de ruimte die de akteurs aan het eind van iedere scène leeg achterlaten:

hoe goed zou het kunnen zijn zonder

zonder het treurspel van het cynisme, de valse voorwendselen, het bedrog, de omkeringen, de uitbuiting, de in- en verkoop van mensen.

Domkop:	‘Wanneer wij klakkeloos doorgaan met het geven van steun, zullen wij de armoede zelf nooit wegnemen, ja zelfs de armoede doen toenemen. En diezelfde armoede, mijn waarde, houdt een gevaar in voor de beschaving en orde van onze maatschappij.’
Punthoofd:	‘Tut, tut, ik meen dat U wel wat doordraaft wanneer U het schenken aan deze stakkers zonder meer afwijst. Ik ben wel van mening dat klákkeloos geven geen oplossing biedt. Kijk, ik zie het zo: Geld is niet de belangrijkste gave die wij kunnen aanwenden. Wij beschikken immers ook door de stand, waarin de goede God ons geplaatst heeft, over wijsheid en ervaring. Wij bekleden een vooraanstaande positie in de maatschappij. Dat betekent dat wij, behalve door de armen geld en goed te schenken hun van dienst kunnen zijn met goede raad. Wij kunnen, door ons eigen voorbeeld, spaarzaamheid en zedigheid bevorderen. Vooral ook zijn wij in een positie om de armen weer werk te verschaffen.’

Domkop:	‘Jawel, maar juist als het zo'n gezin weer wat beter gaat, zal men zich in onmatigheid te buiten gaan aan bier, gebak en andere versnaperingen.’
Punthoofd:	‘Dat gevaar heb ik in mijn oplossing voorzien. Waar mogelijk moeten rijke burgers een gezin uit de behoeftige stand onder hun voortdurende hoede nemen. Zo kan ervoor worden gewaakt dat het geld weggesmeten wordt aan ongepaste artikelen, waardoor de armen licht tot pronkzucht vervallen en zich boven hun stand zouden willen verheffen. Hun moet geleerd worden om het geld dat zij niet terstond nodig hebben opzij te leggen. Op gezette tijden zal de vrouw uit de gegoede stand het arme gezin in de nederige woning opzoeken, de arme tot zindelijkheid manen en adviezen over de opvoeding van de kinderen geven. Zo zal tussen veel rijke en arme gezinnen een hechte band van genegenheid ontstaan.’
Domkop:	‘Hm, ja. Wellicht kunnen wij de sociale onrust zo benutten om de situatie te stabiliseren. Hm, ja. Wellicht heeft U gelijk, amice. Prosit!’

En indien niet al te velen zich intussen van de beeldenreeks laten afleiden, zullen wij (gebruikers en makers) reeds een kleine overwinning hebben behaald op de domheid, op de verachting, op de pooiers van de kultuurkommercie die uit eigen domheid en verachting menen: de beelden/melodieën/gebaren/beweringen/ zijn nooit dom genoeg voor het publiek.

Hoofdstuk XXIII Kort Kerstverhaal: ‘Bij de president voor de open haard’

Vijfentwintig jaar lang had hij zich voorbereid op het leiderschap.

Hij had dag en nacht de politiek bestudeerd en hij maakte altijd plannen hoe hij de volgende sport op de ladder zou nemen en wat hij moest doen wanneer hij die had bereikt. Het eerste wat hij als kind leerde was nooit een leugen te vertellen, het tweede was zich nooit te beroemen op eigen kunnen of talent.

Hij was zichzelf en hij had er zestig jaar over gedaan om dat ‘zelf’ vorm te geven.

De wijsneuzen die zijn karakter wilden schilderen raakten gefrustreerd omdat hij zo gewoon was, zo normaal.

Waarom manifesteerde zich in deze man geen zwakheid, iets van vrees of dan toch tenminste een beetje twijfel aan zichzelf?

Wel, de man vermaakte zich opperbest.

Hij was er trots op president te zijn.

Slechts één keer liet hij iets van zijn binnenste zien: zijn stem brak toen hij de eed aflegde.

Er waren zelfs toen geen tranen op Elizabeths gezicht.

Men voelde dat zij al voldoende tranen had geplengd, maar op haar leeftijd was er geen reden meer om te huilen bij een politieke ceremonie.

Er was iets spookachtigs in haar voorkomen, net als bij de vorige presidentsvrouw.

De president was een zeer representatieve figuur, de binnenlandse veiligheidsdienst had al zijn rekeningen, tot bij de kleermaker toe, onderzocht en hem geheel ‘schoon’ bevonden.

Hij was niet het hoffelijke, breed gebarende soort heer dat zuidelijke staten plachten te leveren, hij was er eentje die tegemoet trad aan de behoefte van anderen aan zelfrespekt. Hij hield werkelijk van mensen, maar hij was niet het type om dat aan de grote klok te hangen.

Op zijn eerste Kerst als president kregen de fotografen en verslaggevers toestemming aanwezig te zijn bij het uitdelen van de pakjes rond de kerstboom in het buitenverblijf.

De president kreeg een schort, rood-wit-blauwe bretels en spullen voor zijn pijp.

Tijdens de vakantie liet hij ook zijn dieet een beetje schieten en at zelfs zijn favoriete salade met kruidenazijn.

Bij de open haard vertelde hij over zijn jeugd: het was soms zwaar maar zelden saai geweest.

Zijn eerste vader was handelaar in wol, zijn tweede vader - een al even geslaagd zakenman - was handelaar in verfartikelen. Met recht kon de president lachend opmerken dat hij dus door de wol geverfd was.

Veel van het gezinsleven speelde zich destijds af rond de eettafel, een grote ovale en solide mahoniehouten tafel.

Zijn vader vroeg slechts drie dingen van zijn kinderen: dat ze hard werkten om iets van zichzelf te maken in de maatschappij, dat ze de waarheid spraken en dat ze op tijd voor het eten kwamen.

Alleen wat dat derde punt betrof liet de president het vroeger (en nu) wel eens afweten.

Van vroeger herinnerde hij zich hoe zijn vader een lineaal stuk sloeg op zijn achterwerk omdat hij te laat aan tafel was verschenen met een onaanvaardbare smoes.

Na het feest ondervroegen de verslaggevers zijn kinderen, twee zoons en een dochter.

‘Hij is een doordouwer. Als hij skiet dan skiet hij hard. Als hij bij zijn gezin is dan is hij er helemaal. Hij doet alles voor de volle honderd procent. Het heeft me vaak geholpen wanneer ik in de put zat, zo'n voorbeeld. Ik kon mezelf er overheen zetten.’

De oudste zoon was 23 en studeerde teologie, maar hij had nog niet besloten wat hij in de toekomst wilde gaan doen.

De tweede zoon was 21 en studeerde bosbouw, maar hij dacht erover over te stappen naar rechten.

De dochter was 16. Ze hield van koken, naaien en skiën, ze wist nog niet wat ze wilde worden.

Kinderen zoals iedereen ze zou willen hebben.

Maar er was zo weinig tijd en ze wilden allemaal skiën (behalve moeder) en samen lachen en herinneringen vastleggen.

Het volgend jaar kon het wel eens anders zijn.

Het zou er niet gemakkelijker op worden.

De verwarde situatie, die de vorige president had achtergelaten, begon zich te ontrafelen als een gebreid vest waar een steek van los zit. De nieuwe president moest vooral leren waar de voetangels en klemmen zaten en waar de politieke lijken begraven werden. En zo eindigde de kerstvakantie vrij snel.

De familie keerde terug en de verslaggevers bedankten voor de gastvrijheid.

Ze namen op het vliegveld afscheid, niet zonder bange voorgevoelens en de spookachtige gedachte: *Gaat de geschiedenis sneller dan iemands hersens kunnen bijhouden?*

Hoofdstuk XXIV De achterkant van het dekor / Een schaduwtekst

Toendertijd scheen alleen de troon of het schavot iemand boven de anonieme massa uit te tillen. Maar de tijden zijn veranderd. Tronen wankelen en schavotten zijn verdwenen. Het podium is van vorm veranderd, maar is er nog steeds. Helden of anti-helden blijken onontbeerlijk. Alleen, het hoeven geen vorsten of boeven meer te zijn. Filmsterren, voetballers, schilders, zangers en tv-idolen houden ons nu in de ban. /Wie zich vandaag als held wil handhaven (president, politikus, predikant) moet zich gedragen als filmster./ Het heden wordt steeds belangrijker, zoals ook het besef dat alles vergankelijk is. De held van vandaag kan morgen gekelderd zijn. (*'Gaat de geschiedenis sneller dan iemands hersens kunnen bijhouden?'*)

Dergelijke vragen leidden onder meer tot de konklusie dat ons publiek niet of nauwelijks weet hoe mensen vroeger en nu maatschappelijke verbeteringen tot stand brachten/brengen. Zowel uit het verleden als uit deze tijd willen wij voorbeelden laten zien, die demonstreren dat juist gewone mensen (met elkaar) in staat zijn te bepalen wat er met hun leven gebeurt. Deze voorbeelden spelen wij zó dat ze histories juist zijn en toch begrijpelijk voor het tegenwoordige publiek. (Ook dat klinkt eenvoudiger dan het is.)

Sommige ervaringen zijn onbeschrijflijk maar niettemin reëel. Bijvoorbeeld: het moment waarop de gordijnen worden opengetrokken.

Ze beseft dat er een andere manier bestaat om zichzelf en haar hele omgeving te bekijken en te begrijpen. Het valt alleen te omschrijven als de manier waarop ze nooit heeft kunnen kijken. Het zweet breekt haar uit, ze krijgt een droge mond. Haar beha, haar rok, haar halssnoer, haar schoenen, haar horlogebandje, haar ringen - alles begint te knellen. Alles kantelt om haar heen. Terwijl de dingen toch helder en duidelijk zichtbaar blijven. Ze merkt nergens iets dat scheef hangt,

maar ze is er op hetzelfde moment van overtuigd, heel zeker van, dat alles een paar graden gekanteld is. *De wereld is niet zoals wij erin zijn weggezakt.*

Oppositie.
De aktie van de dummies vertoont de stijfheid die ledepoppen betaamt.

Regisseur tussen de koulissen: ‘Ik heb nooit kritiek op mijn personages, alleen op de omstandigheden waarin ze leven.’

Iedereen zwijgt opeens. Van de rangeerterreinen achter de muren klinkt gehamer en, dichterbij, regelmatig als het geluid van een pendule (*de belofte van schijnbaar eindeloze tijd wiegt haar in slaap, maar de wijze waarop het tikken haar kamer vult en tegelijk het verstrijken van die tijd registreert, benauwt haar opeens ontzettend*)
het geluid van marcherende voeten. ‘La Rivoluzione o la Morte!’ Een man met spierwit haar loopt roepend voorop. ‘Zingen, verdomme, zingen! Ze moeten ons horen zíngen!’

De feesten van angst en pijn.

Voorbeelden dus:
1566 - Bij de eerste hagepreek zijn slechts vier gewapende mannen aanwezig. Van de vijfde preek keren de mannelijke toehoorders in gesloten gelederen naar de stad terug, maar zij zijn ogenschijnlijk niet bewapend. Bij de achtste bijeenkomst verschijnen voor de eerste keer bereden patrouilles die de samenkomst moeten beschermen tegen een eventuele overval. Voor zo'n overval wordt bij de negende vergaring niet zonder reden gevreesd; hier is dan ook voor het eerst een groot gedeelte van de aanwezigen met degens, hellebaarden, haakbussen en pistolen bewapend. Bij de tiende hagepreek verschijnen ook de ruiters met pistolen en de elfde wordt besloten met een soort parade. Bij de twaalfde samenscholing zijn bijna alle mannelijke toehoorders van wapens voorzien en er verschijnen dan ook boeren met hooivorken en dorsvlegels. In de omgeving patrouilleren zo'n dertig ruiters, bij de dertiende vergadering zijn dat er zelfs vijftig en bij de veertiende telt men er zestig. Twee weken later trekken de hage-

preekwachters, na de subversieve predikatie, de stad binnen en houden op het marktplein hun demonstratieve ronde. En zo gaat het in het hele land toe. Volgens een officieel rapport wordt de beweging ‘nog elke dag versterkt met de slechtste elementen uit het volk’.

1969 - Ruim twintig man zijn gebleven en hebben de fabriek bezet. Ongeveer negenhonderd man hebben zich intussen bij de bezetters aangesloten. Van deze negenhonderd jongens zijn er zeker achthonderd die vijf tot tien jaren in dezelfde fabriek werken zonder elkaar ooit te hebben gezien. Door deze gebeurtenissen ontstaat er nu iets waardoor ze met elkaar gaan praten, diskussiëren en beslissingen nemen. Er wordt heftig over politiek gesproken, en niet alleen over de eis het wc-raam van werkplaats 45 te vernieuwen. Maandag zullen de direkteuren en stakingsbrekers komen en rondschreeuwen dat ze in naam van de vrijheid de fabriek weer willen laten draaien. Dat roepen ze nu al acht weken, maar de eisen van de bezetters moeten nog steeds worden ingewilligd.

(Zó snel gaat de geschiedenis nu ook weer niet.)

/ De sneeuw, het late licht in het water, de stilte, een glimlach, een geur - verbinden zich tot een amalgaam dat als een lens van de verbeelding werkt, zelfs voor degenen die het gewoonlijk aan verbeeldingskracht ontbreekt: de lens laat hun een glimp zien van de ruimte die hun eigen levens omgeeft.

Hoofdstuk XXV En nu de stad in! / Een luchtfoto

Dat wat op het eerste gezicht een ‘eindeloze zee van steen en cement’ is blijkt bij nader beschouwen een bijzonder fijnmazig geleed en geordend geheel te zijn. Een vreemd web van ruimte en tijd. Juist deze fijnmazigheid, dit sterke reageren op verschillen in toegankelijkheid, op aantrekkings- en afstotingskrachten, maakt het bijzonder moeilijk de geledingen passend te beschrijven. Verschillen tussen hoofd-, zij- en achterstraten, drukke en rustige kruispunten, de voor- en achterkanten van grote gebouwen, ze worden

steeds vaker het hotel inging om weer eindeloos door de kamers met het lichte behang te lopen, op zoek naar iemand van wie ik de naam op dat moment nog niet kende/

Iedereen is ermee vertrouwd dat in een grote stad altijd gesloopt en gebouwd wordt, dat men om en over hopen zand, stenen, zakken cement en bakken met puin heen moet stappen. Te weinig beseft men dat dit de stuwkracht van de ontwikkelingsprocessen, de vorming van nieuwe geografiese mikrostrukturen, bewijst. In tegenstelling tot de kleine en middelgrote stad, waar de historie zo zwaar weegt dat de tijd er bijna stil blijft staan, zijn in de grote stad vooral de mutatie-processen, de aanpassingen aan een nieuwe tijd, werkzaam. Deze verleggen de aandacht van de onderzoeker wat meer van de historiese wording naar de aktuele spanningen die tot deze voortdurende wijzigingen van de sociaal-ruimtelijke strukturen voeren. Als de muren konden spreken. (Binnenstadswoning: *Ik ben een krot omdat de grond waarop ik sta een hogere huur kan opleveren als er een kantoorpand komt.* Motto van het jaarverslag van de beleggingsmaatschappij Multi-Earth.) Elke sociografiese beschrijving van de geledingen der moderne steden verontachtzaamt deze fijnmazigheid. Men mag zich die echter nooit wegdenken.

steeds vaker het hotel inging om eindeloos door de kamers met het verschoten behang heen en weer te lopen, op zoek naar iemand van wie ik het gezicht nog niet kende/

Het ‘Leitbild’ lijkt wel te zijn de mens die een plaats zoekt tussen overeenkomstige mensen of tussen mensen die in zijn ogen net iets hoger staan, en die bovendien konflikten en disharmonie daarbij vermijdt.

Er zijn een paar grasveldjes met klimrekken en speelvijvers. Maar voor je er bent moet je een heel stuk lopen, wel acht straten door. Daarom blijf ik maar tuis, binnen of op de galerij voetballen.

Zij nam haar intrek in een groot familiehotel in het centrum, waar ze negen dagen verbleef. Vrijwel permanent had ze op de kamerdeur het bordje *Niet storen* hangen.

De fijnmazigheid wordt overigens vaak gemaskeerd door de overal uit de grond schietende bedrijfjes. Om bij het laatste voorbeeld te blijven, ook dan blijkt vaak weer een zekere logika in de ruimtelijke orde. In typies financiële buurten met banken, de beurs, warenhuizen en handelskantoren, of in kulturele wijken met museums, antiekzaken, muziekhallen en bioskopen zijn ook weer de detailhandel, de koffiebars en restaurants aanwezig. Tegenover schouwburg of koncertzaal treft de vermoeide bezoeker een rustpunt aan. Fruitwinkels, bloemisten en banketbakkerijen zijn er ook - liefst bij tram- of bushalte - om de bezoekers te helpen een versnapering voor tuis of voor de gastheer of gastvrouw mee te nemen. Voor wie zich nog eens wat in de literatuur wil oriënteren staat een boekhandel gereed. De antiekzaak tracht andere in de buurt opgeroepen begeerten te bevredigen.*) Het kulturele kwartier is bij voorkeur bewoond door ‘lieden van stand’. Wanneer de huizen te groot worden voor bewoning bieden ze ruimte aan firma's met behoefte aan standing. Ambassades, maar ook notarissen, advokaten en artsen, muziek- en dansscholen zijn bereid tot de *mutaties* in een dergelijke wijk bij te dragen. In dit

*) Sinds wanneer behoort de middenstand tot de dienstverlenende sektor? (Tussenwerpsel van een bemoeizuchtige voorbijganger.)

verband moet ook gewezen worden op de dynamiek van de meest centrale gebieden. Dikwijls is het gebied met de grootste attraktie in de loop der jaren verlegd, naar een ander stadsdeel verschoven. In steden met boven- en benedensteden is het centrum veelal van de helling ‘afgezakt’. Dan zijn de voormalige brandpunten nu stille, soms statige soms ook vervallen wijken geworden waar men het verleden nog bespeurt.

In een van die straten waar ik later op wandelingen die geen eind namen 's nachts ronddoolde, werd ik toen het er de tijd voor was onder de meest vreemde omstandigheden overvallen door geilheid.

Veel duidelijker dan in de kleine komt in de middelgrote stad naast de ruimtelijke ook een sociale geleding naar voren. In de regel woonden de rijkeren (beter-gesitueerden) op de toegankelijke plaatsen, dus in het stadscentrum of aan de hoofdwegen en het havenfront, met later soms wat villa-achtige bebouwing nabij het station. De arbeiderswijken waren naar achteren (achter de hoofdwegen) en naar buiten (uit het zicht) gedrukt.

Uit de kom van het dorp, op een landelijke weg met kleine huizen en werkmansherbergen. De kinderen en het volk rond de huisjes. Dat alles bijeen was een smerige hoop. Je wilde hem vermijden en je had wroeging. Het wás tenslotte geen hoop, het waren mensen. Plots hield de rij der arme huizen op. Dan begon het land. Hier en daar was een huis als bij toeval op het land neergevallen. Het land was iets heel groots; daarin verdwenen de huizen, iets heel kleins.

Wat het verschijnsel ook is: individu, organisatie, relatie of artefakt, het zal zich bij zijn ontstaan ergens vestigen. Daarna kan een uitbreiding van de bezette oppervlakte volgen. (*Ekspansie.*)

Van de grote steenweg hepen twee binnenwegen, van slijk of stof - dat hing van het seizoen af -, als kleine adertjes naar andere dorpen. Een binnenweg sneed dwars door het veld naar huizen en stallen achter de bocht: het gehucht.

Het land lijkt in grote vierkanten verdeeld. De vierkanten worden

kleiner wanneer je ze beter leert kennen. Enkele stukken zijn reeds groen, andere paars en verdeeld in kleine bedden. Schaars zijn de mensen op het land en hun bewegingen zijn onzeker en loom.

Niet alle gedragingen zijn interessant, alleen de herhaalde, de steeds terugkerende, de *routines* die voortkomen uit de rollen en rolverwachtingen van de individuen. De individuen kunnen daarom het best als *actors* worden aangemerkt.

Voor de spelers valt hier weinig eer te behalen, altans naar hedendaagse maatstaven. Eenmaal in de juiste houding gezet bewegen ze zich gelijkmatig verder. De hindernissen die hun door de intriges of de regie in de weg worden gelegd nemen ze met een kundige gelijkmoedigheid.

Overal zijn de rolluiken neergelaten - alsof het nacht is. Op de stoepen en straten is trouwens ook geen mens te zien. Het is lunchtijd maar doodstil. De terrassen zijn verlaten, de tram staat leeg bij een halte. Alsof iedereen zojuist gevlucht is. Zonder een spoor achter te laten. Zelfs geen handschoen of paraplu is ergens blijven liggen.

- Het is verboden was te drogen te hangen uit het raam of op de galerij.
- U dient tussen 7 uur 's avonds en 8 uur 's morgens volledige stilte te betrachten.
- U dient de voordeur bij het binnenkomen en naar buiten gaan niet hard dicht te slaan. Mochten toch scheuren in muren, plafonds en vloeren ontstaan dan zullen de kosten voor rekening van de gebruikers/huurders komen.
- U dient vloer, balkon, galerij en ruiten eens in de twee weken te reinigen. Sneeuw moet onmiddellijk van het balkon worden verwijderd om lekkage te voorkomen.
- U dient het appartement eens in de twee uur te luchten.
- Maak geen muziek die bij de buren te horen is.
- Verhuizingen langs de trap zijn ten strengste verboden. U dient in dat geval van de leverancierslift gebruik te maken.
- De eigenaar heeft het recht op elk gepast moment te kontroleren of men zich aan deze regels houdt en of de woning zich nog in

goede staat bevindt.

Een omgeving die geen afwijkende gedachte, geen opstandig temperament duldde. Emigratie was de enige oplossing.

Terug naar het dorp?

Tweehonderd huizen rond de kerk, een gemeentehuis, een school. Daaromheen: gras, sloten. De inwoners: een of twee ambtenaren, de burgemeester en de politie-agent; een ‘kapitalist’ die een kleine fabriek, een wasserij of een lichtinstallatie bezit; en de priester of predikant. Een van hen, het zal de priester wel niet zijn, heeft gewoonlijk een zoon, of ook wel twee, die hun kostuums in de dichtstbijzijnde stad kopen, de helft van de dag in het kafee zitten en elk meisje aanspreken dat in hun buurt komt. In de stad zijn ze zeker onbelangrijke figuren, maar in hun dorp treden ze op als grote heren. In de zekerheid dat wet en orde aan hun kant staan generen ze zich nergens voor.

P.S. Bij een villadorp gaat het om een heel dorp met winkels, arbeiderswoningen, plantsoenen en ook villa's. Er leven winkeliers, arbeiders, ambtenaren, forensen met allerlei beroepen, én veel renteniers. Ondanks de verscheidenheid onder de bevolking spreekt men van een villadorp.

Het blijft vreemd dat niet al te zeer onbereisde lieden onmiddellijk in staat zijn zich een voorstelling te vormen van begrippen als buitenwijk, binnenstad, achterbuurt, goudkust, e.d. Blijkbaar zijn er zekere onafhankelijke grootheden - *konstanten* - in de meeste steden die ondanks plaatselijke schakeringen aan dergelijke begrippen beantwoorden.

Iemand kan een plattegrond op tafel uitvouwen, met vlakke handen gladstrijken, om vervolgens een spitse vinger langs enkele lijnen te schuiven en te stoppen op het punt waar wij ons tans (hier en nu) bevinden.

1. Een vervallen woongebied voor de maatschappelijk mislukten.
2. Eksklusieve woongebieden met hoogbouw voor welgestelde vrijgezellen of kinderloze echtparen.
3. Middenklasse woongebieden met hoogbouw bewoond door ouderen.
4. Arbeiderswoongebieden met hoogbouw bewoond door ouderen.
5. Eksklusieve woongebieden met eensgezinshuizen in de buitenwijken en tuinsteden bewoond door jonge gezinnen.
6. Middenklasse woongebieden met eensgezinshuizen in de buitenwijken en de tuinsteden bewoond door jonge gezinnen.
7. Arbeiderswoongebieden met eensgezinshuizen aan de rand van de stad en in de tuinsteden bewoond door jonge gezinnen.
8. Ghetto's van verschillende etniese groepen, in dit geval Surinamers, Ambonnezen, Marokkanen.

Een ruimtelijk uitsorteringsproces.

‘'t Is mooi, hoor, 't is hier goed verzorgd, centrale verwarming en alles... maar ik voel me in deze kamer hoe langer hoe meer een uitgedroogde vleermuis.’ (82 jaar)

Een maatschappelijk uitstotingsproces.

De sociaal-ruimtelijke geleding is het resultaat van de lokatie-beslissingen van de bewoners. Dit betekent echter niet dat deze beslissingen in volledige vrijheid worden genomen. De keuze vindt plaats binnen het kader van de al eerder genomen beslissingen van de overheid, bouwondernemers, beleggers, spekulanten en woningbouwverenigingen. Met name de opvattingen van de overheid, planologen en architekten werken sterk door. En ook de eigendomsverhoudingen (grondbezit) spelen een belangrijke rol, natuurlijk.

Een regenachtige zondagmiddag in die straten waardoor men vanuit

het centrum naar de voorsteden rijdt: de voorstad, geen centrum meer maar ook (nog) geen stadsdeel, woonbuurt of handelswijk met een eigen sfeer. Een paar verlaten kantoren, een lege kafetaria, twee figuren bij een frietkraam. Het niemandsland van de grote steden. Hij keek gespannen rond om toch ergens een teken van leven op te vangen. In een portiek stonden twee grote gevlekte honden. Een oude vrouw wierp een regenjas uit een raam van een eerste verdieping naar een oude man op straat.

Een stad is een massale opeenhoping van een niet-agrariese bevolking, wonende in en om een centrum van ekonomiese bedrijvigheid, bestuur, kunst en wetenschap.

Een stad is een verdichting, een kondensatie van het miljeu dat ieder mens zich uit de hem omgevende ruimte schept, en het produkt van de voortgaande arbeidsdeling.

'moet steeds aan tante Anna denken die ging zwerven toen ze 74 jaar was. Ik zie haar nog bij ons in de deuropening staan. "Dus jij wilt me ook niet hebben." Maar ik zat toen zelf met twee kleine kinderen.'

Sommige socio-geografen vergelijken de stad met een plantengemeenschap, waar de sterkste planten de beste plaatsen innemen en waar zo een ruimtelijke orde ontstaat met allerlei kenmerkende associaties van planten. De planten trekken profijt van elkaar, ze vormen de bestaansvoorwaarden voor elkaar. Deze socio-geografen stellen: een stad is een menselijke samenleving op basis van een bioties opgevatte strijd, een natuurlijke kompetitie op leven en dood.[1)]

De toestromende plattelandsbevolking neemt niet alleen, en zelfs niet voor het grootste deel, dienst in de industrie: voor een belangrijk deel stort zij zich in parasitaire werkzaamheden: het wemelt van kroegjes, armzalige winkeltjes, tussenpersonen (kleine handelaren) die maken dat er drie, vier of tien spekulatieve transakties plaats hebben tussen de producent en de konsument van levensmiddelen of kourante verbruiksgoederen.

Zo hebben wij in een vorig onderzoek al beschreven hoe tijdens de

1) De door de wetenschap gefundeerde macht om de natuur technies te beheersen wordt heden ten dage tevens regelrecht tot de maatschappij uitgebreid (en ook op menselijk gedrag toegepast). Met alle misverstanden van dien. De kultuur der mensen wordt hier opgevat als een (tweede) natuur, die op dezelfde manier, met dezelfde tabellen en modellen (louter kwantitatief en schematies) kan worden beheerst (gemanipuleerd, ge(de)konditioneerd). Maar het kunnen regelen/sturen van eeuwenoude natuurprocessen is niet hetzelfde als het verhelderend handelen in veranderde of te veranderen sociale situaties. M.a.w. de wetenschappelijk opgeloste fysies-chemiese problemen hebben evenzovele levensproblemen opgeroepen, want de wetenschappelijk *kontrole* van fysiese en ook sociale processen - de technologie - ontslaat de mensen niet van ingrijpend handelen. Integendeel. Dringender dan ooit moeten maatschappelijke konflikten worden beslecht, belangen worden verdedigd, interpretaties worden gevonden die werkelijk inzicht in het geheel bieden - door middel van aan de omgangstaal gebonden handelingen en onderhandelingen.

industriële revolutie de buitenrand van de stad een chaoties gebied werd, waar nieuwe industrieën maar ook de openbare nutsbedrijven, de remises, de vuilnisbelten en de woonwagenkampen opdoken, afgewisseld met de optrekjes van de armste migranten. Later kwamen daar de sportvelden en de volkstuinen bij. In de tijd dat de overheid de uitleg in eigen hand begon te nemen, werd de nieuwbouw gerealiseerd volgens vastomlijnde bebouwingsplannen. Toen rolde de stad vele asfaltlopers uit. Soms overrompelde ze de 'rommelzone' uit de vorige periode, soms ontweek ze die. / Dikwijls schuift ze volkstuinen en sportvelden voor zich uit, of slokt ze eenvoudig op. Veel onderzoekers beschrijven het woud van hoogspanningskabels en het dichte wegenstelsel in dit randgebied. Anderen wijzen op de wat verder gelegen kring van forensenplaatsen om de steden heen, de gebieden waar de zondagsrijders zich verpozen met bal, hengel, piknikmand, in de speeltuin, op de golfbanen, in de maneges en bij de jachthavens. Weer anderen - niet de onbelangrijkste - leggen de nadruk op de sociaal-ekonomiese relaties, op de doorslaggevende betekenis die de stedelijke arbeids-, afzet-, grond- en kapitaalmarkten hebben voor de ontwikkeling van dit randgebied.

Een man en een vrouw zitten voorin de auto. Ze worden van achteren genomen, op de rug gezien. De man rijdt, de vrouw praat. Ze kijken vrijwel voortdurend recht voor zich uit; af en toe draaien ze hun hoofden even naar elkaar toe en kunnen we hun gezichten van opzij zien (de neus, de wimpers/). Tussen de twee nauwelijks bewegende figuren is door de voorruit de autobaan zichtbaar, en iets van de langsschuivende gebouwen. De vrouw steekt een sigaret aan en schuift hem tussen de lippen van de man (weer even hun profielen: hij met getuite lippen, zij met haar tong wat uitgestoken). Ze zijn nauwelijks te verstaan (alleen de intonatie), en helemaal niet meer als de vrouw na een half uur aan de radioknop begint te draaien.

Zoals de kaart laat zien vinden we aan de rand van de stad een aantal grote en nieuwe elementen zoals de stations, het stadspark, de dierentuin, begraafplaatsen, gevangenis, gas- en elektriciteitsfabrieken en waterleidingbekkens. De oude stadsdriehoek heeft, afgezien van een aantal doorbraken en dempingen, zijn historiese plattegrond op dat tijdstip (rond 1900) nog vrij goed bewaard. De grootste inbreuk

vormde het spoorwegviadukt waarvoor de Binnenhaven werd gedempt. Het proces van cityvorming verliep weinig stormachtig. In deze fase bleef het zwaartepunt van de werkgelegenheid nog zeer duidelijk in de haven- en industriegebieden liggen. Tussen de wereldoorlogen werd voor de bouw van het stadhuis, het postkantoor en de beurs weliswaar de Kerkstraatbuurt gesloopt, maar een dergelijke omvangrijke mutatie bleef in die jaren een incidentele gebeurtenis. De woonfunktie van de binnenstad liep al wel terug, maar bleef nog lang de grootste oppervlakte in beslag nemen. Hieraan kwam na de tweede oorlog een abrupt einde.

Vetraagde opname. De zachte smak waarmee een opgeblazen watertoren, kerk of oude school tegen de grond valt. Het gevaarte zakt merkwaardig traag in elkaar. Zwaar gerommel, een stofwolk. Een diepe zucht.

Voor de oorlog dacht men vooral aan winkelstraten, daarna poogde men eerst met behulp van winkelgalerijtjes, later door steeds groter opgezette en gekoncentreerde winkelcentra, met in de nabijheid scholen, kerken, mediese voorzieningen, bejaarden- en vrijgezellenwoningen, tot imitatie-stadsharten te komen. Dan weer werd volgens een soort-zoek-soort-teorie getracht overeenkomstige maatschappelijke groepen bij elkaar te huisvesten, een andere keer stond men juist vermenging van verschillende bevolkingsgroepen voor.

eindeloos heen en weer lopen op zoek naar

Het gebied is nu zodanig volgebouwd dat het een belemmering is om de rivier te beleven vanuit de stad. De huidige brugverbinding mondt nu uit in een der meest troosteloze wijken en is als entree tot de stad buitengewoon ongelukkig en omslachtig. Al in het begin van het jaar veranderden de plannen voor een brug in plannen voor een tunnel, wat de hele zaak nog uitzichtlozer maakt.

want ik weet niet wat ik antwoorden moet: er zijn zoveel havenkaden die de rode zon uiteenspleet, en zoveel hoofden waar schepen tegen botsten, en zoveel handen die handen omklemden, en zoveel dingen die ik vergeten wil, vergeten wil, en zoveel

In deze tijd van rijke statistiese, fotografiese en kartografiese dokumentatie, aangevuld met gegevens verkregen door interview en steekproef, vervult de rechtstreekse observatie een aanzienlijk geringere funktie in het onderzoek dan in de vorige eeuw toen deze moderne middelen nog niet voorhanden waren. In een betrekkelijk homogene samenleving als Nederland speelt de observatie van de individuele mens in het dagelijks leven trouwens niet zo'n grote rol. Toch kan men al verschillende persoonlijke eigenschappen van het uiterlijk van mensen aflezen. Leeftijd en wijze van kleden maar ook attributen als auto's, bromfietsen, sieraden, geven aanwijzingen over de bevolking. Het ‘volkse leven’ in de stad, de ‘plattelandse gemoedelijkheid’ en de ‘burgerlijke terughoudendheid’ laten zich gemakkelijk herkennen op straat en op andere plaatsen van samenkomst. Voor de ene bevolkingsgroep is de straat een verlengstuk van de woning, voor de andere groepen is de straat slechts neutrale ruimte voor verkeer en uitzicht. De betere standen leven ‘teruggetrokken’ in de gezinswoning of villa en in vriendenkringen en verenigingen. Het aantal naambordjes op de deuren, het aantal vuilnisemmers, de aanblik van portieken en interieurs, maar ook het onderhoud van de objekten (dikwijls zijn aan verschillen in onderhoudsgraad tussen aangrenzende panden konklusies over de eigendomsverhoudingen te verbinden), het gebruik van openbare en inpandige ruimte, ook de aanwezige voorzieningen (parken, scholen, de warenassortimenten van winkels en kiosken) kunnen interessante gegevens opleveren. Het gebruik weerspiegelt de betekenis.

Kamers en straten, met nummers en namen. Kamers met ramen naar andere kamers, met hetzelfde verschoten behangsel. Waar een man in hemdsmouwen de krant leest, waar een vrouw staat te strijken. De lichte kamers, de donkere kamers, erbuiten regent het altijd, en er is een binnenplaats met een paar verroeste kindjes. Kluizen, grotten, vogelhokken. Kamers met nummers. Ze lopen in elkaar over, elke deurlijst is nevel, elk raam is schemer, elk tafereel vervliegt, elk gordijn hangt open. Er is geen grens, geen tijd, er is nutteloze ruimte, ruimte, leegte, verveling.

Men ziet dat het beeld, afhankelijk van de gebruikte meetwijze, sterk verschillend kan zijn. De waarschuwing die dikwijls gehoord wordt

tegen het geloof aan statistiese cijfers, is ook hier op zijn plaats. Hoedt u voor ‘kartografies bedrog’. Wanneer men echter bewust voor een bepaald model van de werkelijkheid heeft gekozen - en daarmee voor bepaalde kriteria bij de begrenzing - kan men de veelheid van mogelijkheden en technieken bij deze begrenzing als een hulpmiddel dankbaar aanvaarden en zinvolle kaarten maken.

De stad aan de zee met haar palmenboulevards, avenues en promenades, haar villa's en kasten. En met de eindeloze fabriekswijken, reusachtige loodsen van scheepswerven, gieterijen, elektroniese industrie en autofabrieken, tekstielfabrieken, schoen- en konfektiebedrijven, drukkerijen, tramdepots, garages. Banken in wolkenkrabbers, schouwburgen en kabarets in paleizen, kroegen en kramen in pretparken. Sombere, ellendige woonbuurten, de gebruikelijke kriminele ‘chinese wijk’, nauwe stegen, spleten in het centrum van de stad, smerig en gevaarlijk als een havenriool. *Dat alles is nu overvol, verstopt door een opgewonden menigte.*

Een ander belangrijk type model voor socio-geografies onderzoek is het analogiemodel, ook wel transplantatiemodel geheten. Hiervoor kan het ‘golvenmodel’ van de stadsgeografie als voorbeeld dienen. Bij de groei van de stad verplaatsen de gebieden met de hoogste bevolkingsdichtheid zich van het centrum naar de periferie, als een golfbeweging in het water.[2)] Ook het graviteitsmodel, dat een beschrijving geeft van de intensiteit van de relaties tussen groepen, is ontleend aan de natuurwetenschap. Te weten de teorie over de aantrekkingskracht die twee massa's op elkaar uitoefenen.[3)] Het is overigens de vraag tot hoever de analogie opgaat.

2) De door de wetenschap gefundeerde macht om de natuur technies te beheersen wordt heden ten dage tevens regelrecht tot de maatschappij uitgebreid (en ook op menselijk gedrag toegepast). Met alle misverstanden van dien. De kultuur der mensen wordt hier opgevat als een (tweede) natuur, die op dezelfde manier, met dezelfde tabellen en modellen (louter kwantitatief en schematies) kan worden beheerst (gemanipuleerd, ge(de)konditioneerd). Maar het kunnen regelen/sturen van eeuwenoude natuurprocessen is niet hetzelfde als het verhelderend handelen in veranderde of te veranderen sociale situaties. M.a.w. de wetenschappelijk opgeloste fysies-chemiese problemen hebben evenzovele levensproblemen opgeroepen, want de wetenschappelijk *kontrole* van fysiese en ook sociale processen - de technologie - ontslaat de mensen niet van ingrijpend handelen. Integendeel. Dringender dan ooit moeten maatschappelijke konflikten worden beslecht, belangen worden verdedigd, interpretaties worden gevonden die werkelijk inzicht in het geheel bieden - door middel van aan de omgangstaal gebonden handelingen en onderhandelingen.
3) De door de wetenschap gefundeerde macht om de natuur technies te beheersen wordt heden ten dage tevens regelrecht tot de maatschappij uitgebreid (en ook op menselijk gedrag toegepast). Met alle misverstanden van dien. De kultuur der mensen wordt hier opgevat als een (tweede) natuur, die op dezelfde manier, met dezelfde tabellen en modellen (louter kwantitatief en schematies) kan worden beheerst (gemanipuleerd, ge(de)konditioneerd). Maar het kunnen regelen/sturen van eeuwenoude natuurprocessen is niet hetzelfde als het verhelderend handelen in veranderde of te veranderen sociale situaties. M.a.w. de wetenschappelijk opgeloste fysies-chemiese problemen hebben evenzovele levensproblemen opgeroepen, want de wetenschappelijk *kontrole* van fysiese en ook sociale processen - de technologie - ontslaat de mensen niet van ingrijpend handelen. Integendeel. Dringender dan ooit moeten maatschappelijke konflikten worden beslecht, belangen worden verdedigd, interpretaties worden gevonden die werkelijk inzicht in het geheel bieden - door middel van aan de omgangstaal gebonden handelingen en onderhandelingen.

Het is overigens de vraag of de afstotingskracht tussen twee massa's op die manier realisties kan worden beschreven, laat staan verklaard.

Het assenkruis.
Het assenkruis van wegen waaraan de stad ontstond.

De doorbraak van de nieuwe boulevards door de rijk geworden bourgeoisie destijds, die mensen uit hun huizen liet zetten/laat zetten, huizen afbreekt, bouwt, verkoopt of zelf betrekt.

Dat alles is nu overvol, geblokkeerd door een opgewonden menigte die een andere kant op wil. Ze zien de stad om zich heen met andere ogen. Ze weigeren op deze manier te werken en alles ligt stil - de bedrijven, de fabrieken, de winkels, het verkeer. Ze verwerpen alles wat zij onder ‘normale’ omstandigheden in weerwil van zichzelf aksepteren. Nu ze de straten met z'n allen vullen en alles de andere kant opdrijven stellen ze het naakte feit van hún bestaan tegenover de omstandigheden. Opgenomen in deze beweging ervaren ze die anders zo massieve omstandigheden als buigzaam en ieder vraagt zich nu af: Waarom zou ik eigenlijk gedwongen zijn mijn leven stukje bij beetje te verkopen, alleen maar om niet te hoeven sterven? De meest voor de hand liggende vragen worden eindelijk gesteld (gevoeld), heel eenvoudig: Waarom kunnen we onze idealen niet verwezenlijken? Waarom kunnen we onze verlangens niet bevredigen? Waarom zouden we ons opofferen in plaats van te genieten?

(Dit is een terugblik, geen wensdroom. Of ja, dat laatste ook. D.w.z. het is al eens gebeurd, maar wanneer gaat het weer gebeuren?)

Hoofdstuk XXVI Via een omweg naar huis

De vertel-horizon reikt verder dan het zicht van een persoon. Hij betrekt de omgeving erbij, de wisselwerking met konkrete situaties zonder welke deze persoon niet voorstelbaar is. De biografie wordt gedefinieerd door de strijd.

Beeldkorrel. Van elk geschreven bericht weet je dus dat het door het trekijzer van de taal is gehaald als door het oog van een naald.

Wie spreekt er? Met welk doel? In wiens belang? Wat wil hij verbergen? Waarvan wil hij ons overtuigen? En hoeveel weet hij eigenlijk wel/niet? Hoeveel jaren zijn er verstreken tussen het beschreven ogenblik en het ogenblik van schrijven? Wat heeft de verteller vergeten? En waar heeft hij zijn kennis vandaan? Vertelt hij wat hij heeft gezien of wat hij denkt te hebben gezien? Vertelt hij wat een ander hem heeft verteld? (Wie?) Dat zijn vragen die ver voeren, te ver.

Maar is een fotograaf die zijn eigen foto's/opnamen/beelden niet kan ontcijferen niet gewoon een analfabeet?

Wanneer de ogen de regels van een bedrukte pagina aftasten, of welk ander beeld ook, dan doen ze dat in een reeks van bijzonder snelle sprongen (*sakades* genoemd) tussen punten van betrekkelijke rust (zogeheten *fiksatiepauzes*) waar zij hun informatie opdoen. Ook het lezen betekent zodoende een zintuigelijk, zo niet zinnelijk proces van aftasten en binnendringen.

Konstruktie. Het monteren, tegen elkaar zetten, uitsnijden en samenvoegen van beelden. Deze metode vindt zijn oorsprong in de ervaring van het heden als een lege tijd, vol chaotiese gebeurtenissen en tegenstrijdige krachten. Door deze metode komt de maatschappelijke en ideologiese dubbelzinnigheid nog het best tot uitdrukking (het minst

geretoucheerd).

Maar is niet iedere plek in onze steden een plaats van de misdaad? Moet de fotograaf niet op zijn foto's de schuld aan het licht brengen, de schuldigen aanwijzen, in plaats van neutrale plaatjes te maken (in de lucht te schieten)?

De manier waarop hij op de tweede dag het paleis van justitie verlaat, langzaam en met een bleek gezicht de treden afstappend, de paraplu onder de arm geklemd, onder een golf van gejoel en gefluit, slechts beschermd door een bescheiden kordon van politie-agenten.

Reproduktie. De direkte weergave van de waargenomen feiten. De magie van het onversneden dokument. De honger naar feiten uit afkeer van abstrakties, terwijl niets abstrakter is dan een feit: Honderd berichten over/uit een fabriek leveren samen niet de werkelijke betekenis van die fabriek op, maar blijven honderd afbeeldingen van de buitenkant/de voorgevel. De werkelijkheid is een konstruktie en moet dus worden gerekonstrueerd. Wat zit er achter die fabriek? (Welk belang?)

De omweg is hier gerechtvaardigd. Het lijkt een goede metode om abstrakte zaken (de geschiedenis, het systeem, de onderdrukking) aanschouwelijk te maken. De omweg via beeldspraak zou op uitgebreidheid kunnen duiden, op uitweidingen die van de eigenlijke gedachtengang afleiden en zich in de horizon van het oneindige verliezen. Er is echter geen grotere misvatting dan deze.

Het onderzoek als omtrekkende beweging. Hier is de omweg gerechtvaardigd door uiterste beknoptheid en de meest strikte gebondenheid aan het objekt dat zich aan een direkte aanpak (reproduktie, weerspiegeling) zou onttrekken en daarom *moet worden ingesloten.* Juist de omweg koncentreert zich - wanneer men hem letterlijk opvat als een omweg - op een middelpunt.

De automobilist die een stad nadert en deze onder een bepaald perspektief ziet: de automobilist rijdt rond de stad om de verschillende perspektieven te kunnen waarnemen. Zo leert hij de stad beter kennen dan door er direkt naar binnen te gaan. De omweg is dus op te vatten als een middel om het dubbelzinnige objekt niet eenduidig

maar in zoveel mogelijk betekenissen te begrijpen.

De doorkruising van de uiteenlopende invalswegen. Konfrontatie op het marktplein.

Het gaat niet meer om een plaats in het algemeen, maar om de verschillende aspekten ervan. Bovendien wordt de abstrakte lokatie van de handeling vervangen door een serie shots vanuit verschillende gezichtshoeken, afgewisseld met direkte opnamen en tegenlichtopnamen, als een panoramiese beweging die uitloopt in de lichtglans van een uithangbord, dat door zijn weerkaatsing een parallel suggereert met de slagen van de beursklok.

'Als de wereld was zoals hij zich aan ons voordoet zou er geen enkele wetenschap nodig zijn.'

'Inderdaad, als de verschijningsvorm en de betekenis der dingen onmiddellijk zouden samenvallen was ieder onderzoek overbodig.'

De wereld is niet zoals wij erin zijn weggezakt. Het tweede deel van mijn leven heb ik doorgebracht met het stukbreken van stenen, het openhakken van muren, het forceren van deuren en het wegslepen van obstakels, die ik in het eerste deel van mijn leven heb neergezet (heb laten neerzetten) tussen het licht en mijzelf.

(Zij weet niet wie zij is; ze weet alleen wie ze niet langer wil zijn, en vooral wát zij voor de mannen niet langer wil zijn.)

Het was alsof ik de slaapkamer, de lange gang, de eetkamer, het hele huis had meegesleept; daarna was het alsof ik mijn eigen ingewanden door mijn mond trok, de longen, de maag, het hart, een hoop duistere gevoelens, onvervulbare verlangens, onwelriekende gedachten, beschimmelde en verrotte voorstellingen, een bedorven ideologie, een verwrongen moraal, vergiftigde beelden, schadelijke gassen die als woekerplanten aan de organen vast zaten. Ik zweette ontzettend, ik kon bijna niet meer.

Hoofdstuk XXVII Hoe loopt het af?

De spanning is nu zo gestegen dat ze met hun schoenen aan gaan slapen.

Akteurs onder elkaar:
- ‘Wat? Speel jij al?’
- ‘Welnee, ik loop maar wat. Hoezo?’
- ‘Je doet zo onnatuurlijk!’

Het verhaal dat een mens aan zichzelf vertelt demonstreert nu juist dat hij zich niet vrij beweegt in de wereld van mensen en dingen, maar dat hij geschoven wordt als een meubelstuk. Op den duur is dat verhaal ondraaglijk.

Bewustzijnsvernauwing. De stilte en de hitte vloeiden samen in de smalle koker van de holle weg. ‘Eén schot,’ zei de jongen, ‘en misschien zou je de geschiedenis kunnen veranderen...’

Het gevoelsleven kan alleen nog tot z'n recht komen door overspannen gedrag: iemand die elk moment in tranen uitbarst kan niet meer werken, wordt ziek gemeld. Pas dan is er aandacht voor wat hij voelt (pijn, druk, kramp, etc.) en wat hij niet meer voelt (zijn vrouw, zijn lijf, zijn dromen).

Oude bankier: ‘Ach, het leven is slechts akkumulatie.’ Hij geeuwt achter zijn hand.

Bij bevolkingsonderzoeken blijkt telkens weer dat verreweg het grootste deel van de mensen aan een of andere kwaal lijdt of ernstige klachten heeft. Als we ons realiseren dat welbeschouwd vrijwel iedereen ziekteverschijnselen vertoont, dan moet de konklusie zijn dat ziekte in feite maar zelden tot ziekteverzuim leidt. De eerste vraag

die zich opdringt, is dan ook: Hoe komt het dat mensen zich zo vaak níet ziek melden?

De 33-jarige R. heeft vrijdagmorgen zijn één jaar jongere echtgenote tijdens een ruzie in hun woning door vuistslagen op het hoofd om het leven gebracht. De politie vond het slachtoffer, moeder van twee kinderen, dood op bed. De man zat overspannen in de woonkamer. Hij is ingesloten.

Het zwart-wit procedee wordt gebruikt als in de tijd van de stomme film, met lange witte overvloeiers tussen de fragmenten. Er zijn hele scènes die zonder geluid blijven, waardoor de suggestie van grote afstand tussen ons en de figuren des te sterker overkomt.

Op momenten van verwarring valt het gevoel in komponenten uiteen zoals een dodelijk getroffen rijk in staten uit elkaar valt. Hun onderlinge relaties schijnen plotseling niet meer te bestaan. En opeens wordt duidelijk hoezeer het geheel van verschillende delen aan elkaar hangt. Alleen de betekenis die de onderdelen voor zichzelf hebben blijft over.

Op momenten van paniek, in perioden van desoriëntatie, springen de delen als losse en sterk vergrote details naar voren. (Zoals bij het zien van de dode vriend: zijn samengetrokken lippen, zijn scherpe neus, zijn gele schedelhoofd, zijn kaakje vel over been, zijn verfrommelde vingers - het beeld splitst zich op, het geheel is hoogstens één scherpe vlaag, moeilijk te verdragen angst-flits: hij is er niet meer, dit is een lijk/) Op momenten van schrik, in perioden van desoriëntatie, kan ik plotseling in belangrijke zaken geen enkele zin meer zien, ervaar ik de intiemste vrienden opeens als vreemden.

mensen die om onduidelijke redenen een kamer maar niet kunnen verlaten -

mensen die maar niet aan eten kunnen toekomen en eindeloos in gedachten (met afwezige gezichten) tussen de gedekte tafel en de kast heen en weer schuiven -

De regisseur met een vies gezicht: ‘Géén psychologie. Als ik merk dat een van de personages daar last van krijgt laat ik hem doodgaan.’

Zondagmiddag om 3 uur vindt men haar levenloos en koud op bed, ze ligt met haar gezicht naar het raam.

Op de tafel een vel papier met haar tekst. *Slechts het uitblijven van een antwoord doet de geschiedenis stilstaan.*

Op de nog steeds ingeschakelde tv de beelden van een plechtigheid: strakke militairen op een rij, een vrouw met een hoed op loopt langzaam naar een gigantiese grafzerk en legt een krans neer. Op de achtergrond veel slappe vlaggen: het is windstil.

Maar we merken ook op dat er een minder onschuldige kant aan de zaak zit. Ook de taal verzelfstandigt zich. Wanneer woorden hun macht hebben verloren om dingen aan te duiden, worden ze teruggebracht tot de rang van het regelmatige hoornsein in een telefoon even vóór het gesprek begint: zinloos geluid waar iedereen toch naar luistert. We zweven op de grens tussen normaal en patologies. Een voortschrijdend proces waarin klanken, woorden en beelden zich verregaand verzelfstandigen, een eigen leven gaan leiden, is kenmerkend voor patologiese processen.

Hebben we alles? Even rekapituleren:

het flauwe glimlachje in zijn linker mondhoek,
haar dunne lippen,
zijn scheve ogen,
haar hoofd dat er tijdens het zoenen lijkt af te wiebelen,
zijn vingers die langs haar rug glijden,
haar rustige ademhaling (alsof ze met een onderzoek bezig is),
dit alles tegen de achtergrond van een marmeren schoorsteenmantel met een rij schoonheidspotjes, flesjes, spiegeltjes, wattendozen, stiften.

Keep smiling. Een voortschrijdend proces waarin gebaren een eigen leven gaan leiden. Waarin gebaren en uitdrukkingen als losse onderdelen worden verkocht.

(Een winkelmeisje moet altijd opgewekt kijken en de klanten toelachen. Een verkoopster met een ontevreden gezicht of een slecht humeur is geen aanbeveling voor de zaak.)

De mode/reklame schrijft hem het kapsel, de kleding, de kleur van haar

en huid voor, en de bewegingen die horen bij roken, dansen, drinken, ‘naar bed gaan’, de bewegingen die nodig zijn om zijn persoonlijkheidswaarde op koers-hoogte te houden. Al deze accessoires, waartoe de individuele eigenschappen degraderen en omwille waarvan een objekt het beminnen waard is, kunnen van vandaag op morgen van vorm veranderen of in het tegendeel omslaan. Het hier besproken type is dus niet echt pervers (al lakt hij zijn nagels terwijl hij bedwatert), hij is alleen maar een zeer veranderlijk fetisjist. Trendgevoelig als het blad aan een boom (Zie verder: *Geeuwhonger,* blz. 969).

Hoewel hij haar brutaal van boven tot onder bekeek, haar magere benen, haar hoekige heupen, en een paar tellen lang naar haar kleine borsten staarde, verstrakten of verslapten haar samengeknepen lippen niet. ‘Nou, luister 's goed,’ zei hij en ging recht overeind op de bank zitten. ‘Ik doe gewoon wat er van me verwacht wordt.’

De korte verleidingsscène is opgezet voor de voorbijganger, voor de man die niet erg geduldig is, niet koppig, niet nieuwsgierig. Het is de man die niet zoekt en toch moet vinden; die niet weet wat hij wil en toch zou willen kiezen; die weinig tijd heeft en toch middelen zoekt om die tijd te verdrijven. Hij verlangt van de vrijheid dat ze hem bij toeval tegemoet komt, zonder dat hij haar moet zoeken. Onderweg naar de forensentrein, de verjaardagsborrel, de konferentie mag zij avances maken, niet met de dringende woorden uit de mond van een mens, en zeker niet met de roepstem die om antwoord vraagt, maar als signaal, als prikkel, die men (hij) van de hand kan wijzen of niet, al naar de stemming is; en nog een ding: ze mag niet veel kosten.

Hoofdstuk XXVIII De omgekeerde wereld / Stellingen en voorbeelden

1. Eerst maakt men uit het ding het begrip van het ding. Dan draait men de zaak om en meet het ding aan de hand van de afbeeldingen ervan: het begrip, de definitie, de formule. Niet het begrip moet zich dan naar het ding, maar het ding moet zich naar het begrip richten.
   De schilder werd vermoord door zijn model.
   De superstar speelde zijn rol met zóveel overtuiging dat hij zijn rol *werd.*
   Zo keek hij in Sch. naar de ondergaande zon, kort nadat hij sprak met wat toeristen die een prentbriefkaart kochten met een afbeelding van de ondergaande zon. De ondergaande zon op de kaart vonden zij mooier dan de in werkelijkheid ondergaande zon.
   Die vormen van het praktiese levensproces die gekenmerkt worden door de verzakelijking van personen en de verpersoonlijking van zaken. (Zie verder: *fetisjisme.*)
2. De tegelwand in de hal van het bedrijf: *Ter gelegenheid van het 50-Jarig Bestaan der Zaak den Raad van Bestuur aangebooden door het Personeel.*
   Het portret van de direkteur, meer dan levensgroot geschilderd, in donker kostuum, beheerst rechtop gezeten, een arm losjes op de stoelleuning, als de eenvoudige uitdrukking van macht met op de achtergrond een enorme hijskraan, een stapel hout en een fabriek, voorgesteld als zijn persoonlijke prestatie, als het resultaat van zíjn noeste arbeid.

3. Terwijl 70 miljoen werklozen en hun kinderen honger hadden slachtte men honderdduizenden koeien bij gebrek aan afzetmogelijkheden voor de melk, men verbrandde koren en gooide koffie in zee.
4. De staking duurt anderhalve week en de leider is de zoon van een van de werkgevers.
   (De direkteur van de door de arbeiders stilgelegde fabriek is trouwens voorzitter van het Rode Kruis en van de plaatselijke harmonie-vereniging, en bedreigt stakende leden van deze sociaal-kulturele klubs met schorsing.)
5. Kinderen van de armenschool in de rij voor de koningin. Met gesteven schone feestpakjes aan maar ‘de honger in hun hals’ verdringend zwaaien zij vrolijk naar de rijke doch eenvoudig geklede dame.
6. Berucht is het voorbeeld van arbeiders werkzaam te K. bij wie zich plotseling witte vlekken op de huid ontwikkelden, depigmentaties, die niet meer verdwijnen. Eerst na het optreden hiervan en het protest van de vakbond hiertegen werden de veiligheidsmaatregelen verbeterd.
   Krisismanagement. ‘Als je dan ziet wat het bedrijf daar tegenover stelt, dan is dat lachwekkend. Het komt er op neer dat drie psychologen worden ingehuurd, die als taak krijgen de onrust onder het personeel weg te nemen. Ze moeten met ons praten en de onder ons levende gevoelens signaleren. In een rapport aan de direktie noemen ze onze woede dan zoiets als een kommunikatiestoornis.’
7. Na haar verklaring wil zij terug naar haar cel. Als de rechter dit weigert hamert zij net zolang met een mikrofoon op de beklaagdenbank tot de bewakers haar mogen afvoeren.

Men gooide de verdachte destijds in het water: bleef hij drijven dan was hij schuldig en volgde de dood; zonk hij in de diepte dan was hij onschuldig maar evenzeer dood. (Men sprak van omgekeerde bewijslast.)

8. De demokratie als mogelijkheid een despoot te kiezen.
   Wanneer de spelers iets te zeggen hebben bewegen ze alleen hun lippen (op en neer). Het geluid komt uit de mond van de presentator.

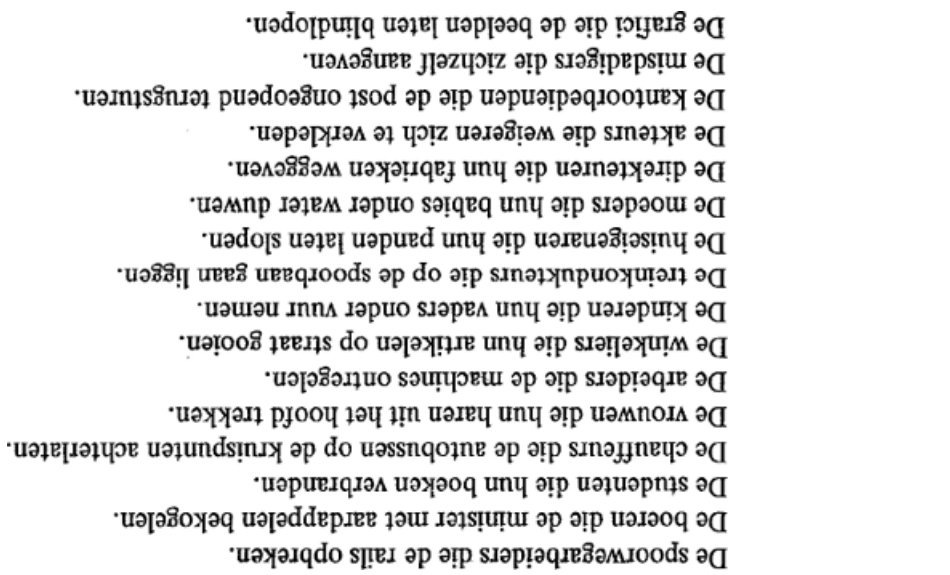

De spoorwegarbeiders die de rails opbreken.
De boeren die de minister met aardappelen bekogelen.
De studenten die hun boeken verbranden.
De chauffeurs die de autobussen op de kruispunten achterlaten.
De vrouwen die hun haren uit het hoofd trekken.
De arbeiders die de machines ontregelen.
De winkeliers die hun artikelen op straat gooien.
De kinderen die hun vaders onder vuur nemen.
De treinkondukteurs die op de spoorbaan gaan liggen.
De huiseigenaren die hun panden laten slopen.
De moeders die hun babies onder water duwen.
De directeuren die hun fabrieken weggeven.
De acteurs die weigeren zich te verkleden.
De kantoorbedienden die de post ongeopend terugsturen.
De misdadigers die zichzelf aangeven.
De grafici die de beelden laten blindlopen.

Laten we even pauzeren om de grote lijn vast te houden in deze warwinkel van waarnemingen. Wat op zijn kop staat is de werkelijkheid zelf. Het gaat er dan ook niet slechts om kritiek te leveren op de manier waarop geleerden en dichters de werkelijkheid hebben *beschreven* (en nog steeds beschrijven). Het gaat er uiteindelijk om *de wer-*

kelijkheid zelf om te keren. De lezer wordt verzocht zich niet op te winden, maar de ogen wijd open te houden. Zijn en andermans ideeen zullen evenals de onze aan de feiten worden getoetst: *de denkbeelden zullen worden geprojekteerd tegen de achtergrond van reële maatschappelijke situaties.* Zonder vlagvertoon, maar met terugwerkende kracht.

Toegift

Een lege zaal vol geïnteresseerden.

Zoiets als een nazit na een première, maar dan vóóraf.

Iemand vraagt z'n buurvrouw wat zij ervan vindt.

Wie zijn waardering kan uitspreken (formuleren) kun je een kenner noemen.

Maar wie nieuwe boodschappen in oude kranten blijft pakken noemen wij een kruidenier.

Wie nieuwe ervaringen in oude vormen stopt - of omgekeerd - noemen wij een oplichter.

De ramen zijn nu zo helder dat je ze niet meer ziet.

Een grote propeller zorgt voor een frisse wind, d.w.z. voor verplaatsing van lucht.

Men waant zich op een brug over een rivier.

De mensen wrijven hun ogen uit en halen verlicht adem.

Ze willen dat het toneel verandert maar dat hun stoel dezelfde blijft. De handeling bestaat slechts uit het aansteken van een emmer witte rook.

Alles wat te zien is is het resultaat van een proces en elk proces is weer een resultaat.

'De zaak is niet in zijn doel voltooid, maar in zijn uitvoering, noch is het resultaat het werkelijke geheel maar het resultaat samen met het onderzoek.' (Oplossing, gevonden bij een oude wijsgeer. Zie voor de probleemstelling blz. 14 onderaan.) (Zo keren ook wij terug naar ons uitgangspunt. De cirkelzaag in onze hoofden. Pardon?)

Alles, elk deel is de moeite waard voor wie zich voor de samenstelling interesseert.

De betekenis ligt niet besloten in het beeld maar in de schaduw van het beeld, die door de montage op het bewustzijn van de kijker valt. Maar - zo roept iemand achter in de zaal - waarom zou je iets doen als er niets mee te verdienen valt?

Daarna zijn dergelijke kreten herhaaldelijk te horen.

Van tijd tot tijd moeten wij de kalmerende zin zeggen: 'Het is toch zonde dat ze gemeenschapsgeld aan zulke onzin besteden.'

Iemand maakt een opmerking over de verstaanbaarheid.

Wij antwoorden dat er voor ons toch wel een grens is, waar je moet ophouden aandacht te vrágen,

dat die grens niet voor iedereen dezelfde is maar
dat er wel een eind komt aan het steeds begrijpelijker maken (verkopen) van je voorstelling,
dat mensen tenslotte moeten wíllen kijken,
dat sommige zaken zo ingewikkeld zijn dat je ze niet straffeloos kunt vereenvoudigen,
dat voor die zaken de betrokkenheid en inzet van de omstanders nodig is,
dat je er anders niet eens aan hoeft te beginnen.
Tumult.
'Ik ben gekomen om naar júllie te kijken, dat moet je nu niet omdraaien.'
'Weet ik veel wat jullie met de opnamen gaan doen.'
'Ik wil met kommunisten niks te maken hebben.'
'Ik denk niet dat ik zoiets kan.'
Als we besluiten van iedereen een ster te maken willen de meeste mensen plotseling wel meespelen.
Iemand vraagt na afloop een honorarium - hetgeen we hem onmiddellijk uitbetalen.